

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

XORIJIY MAMLAKATLAR IQTISODI VA MAMLAKATSHUNOSLIK
FAKULTETI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**MAVZU: XITOIY FOND BOZORINING SHAKLLANISH VA
RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI**

Bajardi: 5341000 ta`lim yo`nalishi “Uzoq Sharq
va Janubiy Osiyo mintaqasi iqtisodiyoti va
mamlakatshunosligi” kafedrasida bitiruvchi kurs
talabasi Yovqochev Sherzod Shuhrat o`g`li

(imzo)

Ilmiy rahbar: “Uzoq Sharq va Janubiy Osiyo
mintaqasi iqtisodiyoti va mamlakatshunosligi”
kafedrasida mudiri i.f.n., dots. Sadibekova B.D.

(imzo)

Toshkent – 2013

MUNDARIJA

KIRISH.....	3-6
1-BOB. Fond birjalarining nazariy asoslari.....	7-32
1.1. Fond birjalarining mohiyati va uning jahon iqtisodiyotdagi o'rni va roli.....	7-19
1.2. Fond birjalarining boshqaruvi va birja bitmlarining o'ziga xos xususiyatlari.....	20-32
2-BOB. Xitoy Xalq Respublikasida fond birjalarining ahamiyati.....	33-60
2.1. Xitoy Xalq Respublikasida fond birjalarini tashkil etish shart-sharoitlari va xususiyatlari	33-36
2.2. Xitoy Xalq Respublikasida fond birjalarining shakllanish va rivojlanish bosqichlari.....	37-60
3-BOB. Globallashuv jarayonida xitoy fond bozorining xalqaro fond bozorlariga integratsiyalashuvi.....	61-71
3.1. Shanhay fond birjasining rivojlanish istiqbollari.....	61-68
3.2. Xitoy Xalq Respublikasi fond birjalarining rivojlanish xususiyatlarini O'zbekistonda tadbiq etish imkoniyatlari.....	68-71
XULOSA.....	72-74
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	75-79

KIRISH

“Jahon moliyaviy inqirozining har bir mamlakatga ta`siri, undan ko`riladigan zararning darajasi va ko`lami birinchi navbatda shu davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog`liq barqaror va ishonchli ekaniga, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchli ekaniga bog`liqligini isbotlashga hojat yo`q, deb o`ylayman.

O`zbekistonda qabul qilingan o`ziga xos islohot va modernizatsiya modeli orqali biz o`z oldimizga uzoq va davomli milliy manfaatlarimizni amalga oshirish vazifasini qo`yar ekanmiz, eng avvalo, "shok terapiyasi" deb atalgan usullarni bizga chetdan turib joriy etishga qaratilgan urinishlardan, bozor iqtisodiyoti o`zini o`zi tartibga soladi, degan o`ta jo`n va aldamchi tasavvurlardan voz kechdik”¹

Bitiruv malakaviy ishi mavzusining dolzarbligi. Fond birjalari har qanday bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatning moliyaviy tuzilmasini asosiy va ajralmas qismi bo`lib xizmat qiladi.

Mamlakatda to`la qonli qimmatli qog`ozlar bozorini shakllantirish o`z navbatida har bir davlatning bozorga o`tishidagi muhim tarkibiy qismini tashkil etadi, chunki u bozorning bevosita infratuzilmasi hisoblanadi.

Mamlakatning moliya bozori uning ilmiy-texnikaviy jarayoni, ishlab chiqarishning progressiv shakllarini tashkil qilishda, uning milliy xo`jalikni samarali o`sishi uchun kerakli resurslar bilan ta`minlay olishi asosida rivojlanishi darkor.

Ma`lumki, moliyaviy bozor - bu mamlakatning yalpi pul resurslari hisoblanib, unda ushbu pul resurslari talab va taklif nisbatini iqtisodiyotning turli sub'ektlari tomonidan o'zgaruvchanligi ta'sirida doimiy xarakatda, taqsimlanishda va qayta taqsimlanishda bo'ladi. Hozirgi kunda dunyo miqyosida eng ko'p resurslarga AQSh, Yevropa ittifoqi davlatlari, Yaponiya va Xitoy mamlakatlarining moliya bozorlari egadir²

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T: O`zbekiston, 2009. – B.7.

² Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.181.

Qimmatli qog'ozlar bozori iqtisodiyotning barcha sub'ektlariga ularga zarur bo'lgan pul resurslarini olish yo'llarini kengaytiradi va yengillashtiradi. O'z navbatida, aksiyalarni chiqarish orqali ushbu pul resurslarini muddatsiz vaqdga olishga yordam beradi, ya'ni korxonalar faoliyati davrida, ushbu aksiyalarni chiqarish orqali banklarga, nisbatan yengilroq shartlarda kreditlarni olishni ta'minlaydi.

Aksiyalarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi muomalasi, uning ko'p marotaba qo'ldan-qo'lga o'tishini ko'zda tutadi. Unda aksiyalarning birlamchi joylashtirilishi, ya'ni, aksiya chiqaruvchining (emitent) o'z aksiyalarini nominal narxda sotishi yuz beradi.

Aksiyalarning keyinchalik erkin bozorda sotib olinishi va sotilishiga kelsak, ular o'sha davrdagi aksiya kursi bo'yicha sotiladi. Aksiyaning kursi - bu uning bozor narxi hisoblanadi. U o'z navbatida, aniq aksiyalarning talab va taklifi bilan aniqlanadi va u ko'pgina omillarga bog'liqdir. Yani, u hissadorlik jamiyatining xo'jalik yutuqlari va uning kelajagiga, uning daromadlarining kafolatlanganligiga; uning dividendi miqdoriga; bankka qo'yilgan jamg'arma foiziga ham bog'liqdir³

Qimmatli qog'ozlar milliy bozorining xorijiy sarmoyadorlarga ochiqqligi uni baynalminallashtirish yo'lidan ketishi bilan birga milliy bozorning hajmini o'sishini ta'minlashi orqali aylanma manbaalarini yaxshilaydi. XXRda fond bozorining subyektlari sonini oshishi bilan birga, birja sarmoyadorlar va tartibga soluvchi organlar o'rtasidagi muloqot jarayoni yaxshilanmoqda. Biroq, intensiv o'sib borayotgan transchegaraviy moliyaviy oqimlar va ayirboshlash operatatsiyalari, o'z navbatida, xalqaro to'lov balansiga, milliy valyutaning barqarorligiga, moliyaviy nazoratga beqaror moliyaviy sharoitda o'zining salbiy oqibatlarini ko'rsatmasdan qolmaydi. Shuning uchun ham fond bozorlarining ochilishi bu butun iqtisodiyotning o'sishini ta'minlaydi⁴

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Xitoy Xalq Respublikasi fond birjalari tizimini isloh etish, uning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha ilmiy

³ Базовый курс по рынку ценных бумаг: Учеб. пособие. М.: Фонд «ИФРУ», 2004.

⁴ Мировая экономика, Учебник, Под ред. Д.э.н.,проф. А.С.Булатова-, М., Экономист, 2008, С. 714-720.

izlanishlarni ko'plab iqtisodchi-olimlar olib borganlar. Ushbu sohada ilmiy tadqiqot olib borgan MDH olimlaridan Saliskiy A.I.⁵, Selishev A.A.⁶, Berger Y.⁷, Bogomolov O.⁸, Illarionov A.⁹, Rubsov B.B.¹⁰ va boshqalarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Shuningdek xitoylik iqtisodchi-olimlar Xun S.¹¹, Myao Xuashou¹², Li Fenlin¹³, Li Zsenven¹⁴ va boshqalar Xitoy mooliya tizimi dastaklarining faoliyat ko'rsatish xususiyatlari bo'yicha izlanishlar olib borganlar.

Xitoyda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, moliya tizimi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini va fond birjalarining o'ziga xos jihatlari kabi masalalar O'zbekistonlik xitoyshunos olimlari- B.D. Sadibekova¹⁵, Ismatullaev A.X.¹⁶ va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

Bitiruv malakaviy ishi maqsadi Xitoy Xalq Respublikasida fond bozorlarining tashkil etilishi, rivojlanishi va uning jahon iqtisodiyotida munosib o'rin egallashini o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Qolaversa, Xitoy fond birjasi tizimining rivojlanish xususiyatlari va uni takomillashtirish yo'nalishlaridan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ishning ilmiy yangligi: XXRda fond bozorlarining ochilishi jahon bozoriga chiqishning yana bir bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Fond bozorlarining ochilish mazmuni quyidagi uch holatda o'z aksini topadi¹⁷:

⁵ Салицкий А.И. Китай в новой структуре мировой экономики / А.И.Салицкий, .-М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.

⁶ Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов– 2010.

⁷ Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. -№6. –С.65-74.

⁸ Богомолов О. Секреты китайской экономической кухни / О.Богомолов, Л.Кондрашова // Независимая газ. - 1999. - 19 янв. - С.13

⁹ Илларионов А. Секрет китайского экономического "чуда" // Вопр. экономики. - 1998. - N 4. - С.14-26.

¹⁰ 2.18. Рубцов Б.Б. Современные фондовые рынки: Учеб. пособие.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.

¹¹ Хун С. Реформы открытости и развитие китайской экономики // Свободная мысль. - 2011. - N 4

¹² Мяо Хуашоу. Использование иностранного капитала в Китае // Пробл. теории и практики управления. - 2001. - N 1. - С.10-17.

¹³ Ли Фэнлинь. О специфике реформ в Китайской Народной Республике // Новая и новейшая история. - 1996. - N 6. - С.3-8.

¹⁴ Ли Цзинвэнь. Перспективы экономического развития Китая в XXI веке // Пробл. прогнозирования. - 2001. - N 4. - С.17-24.

¹⁵ Садыбекова Б.Д. Хитой иқтисодиёти. –Т., 2010.

¹⁶ Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.-С.65

¹⁷ Селищев А.А.Закономерности и специфика развития фондового рынка Китая.-Санкт-Петербург, 2011

-birja moliyaviy kapitalini baynalminallashtirish, ya'ni qimmatli qog'ozlarning milliy bozorda xalqaro va xorijiy moliyaviy tuzilmalar tomonidan emissiya qilinishi, shu bilan birga qimmatli qog'ozlarni milliy moliyaviy tuzilmalar tomonidan xalqaro bozorda emissiya qilinishidir.

-fond quyilmalarini baynalminallashtirish, ya'ni xorijiy sarmoyadorlarga o'z omonatlarini qimmatli qog'oz sifatida qo'yish va milliy sarmoyadorlarga xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olishidir.

-fond tuzilmalarini va biznesini baynalminallashtirish, ya'ni fond operatsiyalarini bajaruvchi xorijiy kompaniyalarning milliy bozorga chiqishidir. Aynan yuqoridagi xususiyatlarni mazkur bitiruv malakaviy ishda taxlil qilinishi uning ilmiy yangiligi hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining vazifalari:

- Xitoy fond bozorlarining jahon xo'jaligiga kirib borishi va mazkur jarayonning xususiyatlarini o'rganish
- Xitoyning jahon moliya tizimidagi o'ziga xos o'rni va rolini aniqlash
- Xitoy fond bozorlarining rivojlanish bosqichlarini va rivojlanish tendensiyalarini ko'rib chiqish
- Xitoy fond bozorlarining rivojlanish yutuqlarini xalqaro miqyosda ko'rib chiqish va ularni O'zbekiston va Xitoy munosbatlarida, aynan moliya soxada, tadbiq etish masalalarini ko'rib chiqish
- Xitoy fond bozorining yaqin 20-yilgi rivojlanish tendensiyasini aniqlash

Bitiruv malakaviy ishning obyekti bo'lib Xitoy Xalq Respublikasi fond bozorlari xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti sifatida Xitoy Xalq Respublikasi fond bozorlarining shakllanishi va rivojlanishi, xalqaro moliya munosabatlariga kirishish va qatnashish jarayonlari namoyon bo'ladi.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi kirish, uchta bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yhatidan iborat.

1-BOB. FOND BIRJALARINING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Fond birjarining mohiyati va uning jahon iqtisodiyotdagi o'рни va roli

Fond birjasi ilk bor kapitalni dastlabki jamg'arish davrida (XVII asr) Amsterdam shahrida vujudga kelgani va bu Gollandiyada kapitlaistik munosabatlarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan.

Kapitalizmning shakllana boshlashi fond birjasining dastlabki kapital jamg'arishda muhim omil bo'lib xizmat qilishiga asos bo'lgan. Uning ahamiyati esa XIX asrning ikkinchi yarmida, ommaviy ravishda aktsiyadorlik jamiyatlari tashkil etilishi va qimmatli qog'ozlar chiqarishning o'sishi bilan yanada ortdi. Shu bilan bir qatorda, kapitalning intensiv ravishda jamg'arilishi qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talabni sezilarli darajada oshirdi, bu esa, o'z navbatida birja aylanmasining o'sishiga olib keldi, fond birjasida asosiy o'rinni esa xususiy kompaniya va korxonalarining aktsiya va obligatsiyalari egalladi¹⁸

Bir xil qimmatli qog'ozlar egalarining bir joyda uchrashishga intilishi kelib chiqishi bo'yicha birja tovari bo'lgan aktsiya va obligatsiyalar xarakteridan kelib chiqadi. Biroq aktsiyadorlik jamiyatlari, garchi o'z davri uchun yirik korxonalar sifatida vujudga kelgan bo'lsada, o'z faoliyati bilan butun mamlakat hududini qamrab olishga da'vo qila olmasdi. Demak, o'z aktsiyalarini ham ular asosan o'zlari joylashgan va yaxshi ma'lum bo'lgan joylarda sota olgan. Shu sababli fond birjalari yirik iqtisodiy hududlarning markazida tashkil etiladi. Bu umumiy qonuniyatdir. Keyinchalik esa ularning rivojlanish yo'llari har xil bo'lishi mumkin.

Mamlakatning bosh moliya markazida joylashgan birjani birinchi o'ringa chiqarish mantiqan eng to'g'ri bo'ladi. Bu birjada operatsiyalar miqyosini umummilliy miqyosga yetkazgan kompaniyalarning aktsiyalari to'planadi. "Provintsial birjalar esa asta-sekinlik bilan so'nib boradi. Shu tariqa monotsentrik birja tizimi shakllanadi. Eng tugal ko'rinishda bu Angliyada ifodalangan. Umuman olganda, rasmiy birja nomlari orasida dunyodagi eng qari birjalardan biri bo'lgan

¹⁸ Жуков Е.Ф. Рынок ценных бумаг. Москва-2009

London birjasining nomi yo`q. Yaqin vaktlardan buyon u Halqaro fond birjasi deb ataladi, chunki u Buyuk Britaniyadan tashqari Irlandiyaning ham birjalarini birlashtiradi. Yaponiya va Frantsiya birja tizimlari ham monotsentrik hisoblanadi”¹⁹

Shu bilan bir paytda federativ davlatlarda politsentrik birja tizimini shakllantir ehtimoli yuqori. Bu holat Kanada va Avstraliyada ro`y berdi, Kanadada Monreal va Toronto birjalari, Avstraliyada esa - Sidney va Melburn birjalari yetakchilik qiladi.

AQSH fond bozori bu jihatdan o`ziga xos – u shunchalik keng qamrovliki, tan olingan yetakchi - Nyu-York fond birjasi uchun ham, shu shaharda joylashgan yana bir yirik birja – Amerika fond birjasi uchun ham, provintsial birjalar uchun ham joy topilgan. Mahalliy birjalar soni urushdan keyingi davrda qisqargan bo`lsada, biroq ularning qolganlari oyoqda mustahkam turibdi. Shu sababli AQSH birja tizimini aralash turda tashkil qilingan tizim sifatida tasniflashga to`g`ri keladi.

Jahon tajribasining guvohlik berishicha, mamlakatlarda birjalar soni ham turli variantda bo`lishi mumkin ekan. Shvetsiya, Frantsiya, Angliyada mamlakat bo`yicha atigi bittadan fond birjasi mavjud. FRGda qimmatli qog`ozlarning 80%i Frankfurte-am-Mayn shahridagi fond birjasida, qolgan 20%i esa yettita kichik birja bo`yicha tarqatib yuborilgan. Nyu-York birjasida eng nufuzli aktsiyadorlik jamiyatlarining aktsiyalari kotirovka qilinadi, qolganlar esa – kichikroq birjalarda²⁰

Birjalar davlat tomonidan jamoat muassasalari sifatida ta`sis etilishi mumkin. Frantsiya, Italiya va boshqa qator mamlakatlarda fond birjalari jamoat muassasalari hisoblanadi. To`g`ri, bu davlat birja operatsiyalari uchun bino ajratib berishidagina ifodalanadi. Birjachilar davlatning vakillari hisoblanadi, biroq xususiy tadbirkorlar kabi o`z hisobidan faoliyat ko`rsatadi.

Birjalar xususiy tadbirkorlik tamoyillarida, masalan, aktsiyadorlik jamiyatlari sifatida ham ta`sis etilishi mumkin. Bunday birja turlari Angliya va AQSH uchun xarakterli.

¹⁹ Рубцов Б.Б. Мировые рынки ценных бумаг- М.: Экзамен, 2002-С.168

²⁰ Жуков Е.Ф. Рынок ценных бумаг- Москва-2009-С. 144

Bugungi kunda kapitalistik mamlakatlarda eng yirik birjalar Nyu-York, London, Tokio va Parijda joylashgan. Har bir mamlakatda odatda o'z fond birjasi mavjud (AQSHda ularning soni o'nta). Fond birjalari soni doimo ortib boradi, biroq ularning asosiylari avvalgidek, moliya kapitali mujassamlashgan markazlarda joylashadi.

Fond bozoriga ta'rif berar ekanmiz u, qimmatli qog'ozlar bozori sifatida, turli moliyaviy aktivlar yoki fond qimmatlari oldi-sotdi munosabatlari tizimini ifodalaydi. Fond bozori birlamchi va ikkilamchi turlarga taqsimlanadi. Birlamchi bozor atamasi emitentlar uchun moliyaviy resurslar olish maqsadida yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotish, birlamchi joylashtirishga mansub bo'lib, emitent sifatida hukumat, mahalliy hokimiyat organlari, turli korxonalar va hokazolar ishtirok etishi mumkin. Bu bozorda xaridorlar rolda individual va institutsional investorlar qatnashadi, ular qatoriga davlat muassasalari, investitsion va pensiya fondlari, investitsion banklar, sug'urta kompaniyalari, tijorat banklarining trast bo'limlari va boshqalar kiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozori mamlakat iqtisodiy strukturasi juda muhim elementi va respublikaning rivojlanish dinamikasi eng yuqori bo'lgan moliya bozori hisoblanadi²¹

Yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlar birlamchi bozorda joylashtirilgandan so'ng ular qayta sotish ob'ektiga aylanadi. Qimmatli qog'ozlarni qayta sotish ikkilamchi bozorda amalga oshiriladi.

Birlamchi bozorda ham, ikkilamchi bozorda ham qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olishning ko'plab yo'llari mavjud. Ularning asosiysi qimmatli qog'ozlar bilan fond bozorida savdo qilish hisoblanadi.

Fond birjasi bu - qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalarning uyushgan, doimiy faoliyat ko'rsatadigan bozoridir. Tashkiliy-huquqiy nuqtai nazardan fond birjasi ish rejimi reqlamentlangan, rasmiy belgilangan qoidalar bo'yicha birja vositachilari ishtirokida fond qimmatlari sotuvchilari va xaridorlari o'rtasida savdo bitimlari tuziladigan moliyaviy vositachilik muassasasini

²¹ Биржа. – № 41. – 3.04.07. – С. 2.

ifodalaydi. Bu qoidalar birja tomonidan ham, davlat qonunchiligi tomonidan ham belgilanadi. Shuni e'tiborga olish joizki, fond birjasi va uning personal qimmatli qog'ozlar bilan bitimlar tuzmaydi. U faqatgina bitim tuzish uchun zarur sharoitlar yaratadi, bu bitimlarga xizmat ko'rsatadi, sotuvchi va xaridorni bir-biri bilan bog'laydi, bino ajratadi, maslahat va arbitraj xizmatlari taqdim etadi, texnik xizmatlar ko'rsatadi va bitimni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hamma narsani qiladi.

Huquqiy maqom nuqtai nazaridan jahon amaliyotida fond birjalarining uch xil turi ajratib ko'rsatiladi²²:

1. ommaviy-huquqiy
2. xususiy
3. aralash

Ommaviy-huquqiy tashkilot sifatida fond birjasi doimiy davlat nazorati ostida bo'ladi. Davlat birja savdosi Qoidalarini tuzishda ishtirok etadi va ularning bajarilishini nazorat qiladi, savdo vaqtida birjada huquq-tartibotni ta'minlaydi, birja maklerlarini tayinlaydi va ishdan bo'shatadi va h.k. Fond birjalarining bu turi Germaniya va Fransiyada keng tarqalgan.

Fond birjalari *xususiy kompaniyalar* sifatida aktsiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi. Bunday birjalar birja savdosini tashkil qilishda mutlaqo mustaqil hisoblanadi. Birjada barcha bitimlar qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladi, uni buzish esa huquqiy javobgarlikka olib keladi. Davlat birja savdosi barqarorligini ta'minlash va savdo bitimlari riskini pasaytirish bo'yicha hey qanday kafillikni zimmasiga olmaydi. Fond birjalarining bu turi Angliya va AQSH uchun xarakterli.

Agar fond birjalari aktsiyadorlik jamiyatlari sifatida tashkil qilinib, biroq bunda ular kapitalining kamida 50%i davlatga tegishli bo'ladi, ular *aralash turdagi tashkilotlarga* mansub hisoblanadi. Bunday birjalarga saylanadigan birja organlari boshchilik qiladi. Lekin shunga qaramay, Birja komissari birja faoliyati ustidan

²² Жуков Е.Ф. Ценные бумаги и фондовые рынки: Учебное пособие.-М.: ЮНИТИ, 1995-С.198

nazoratni amalga oshiradi va birja kurslarini rasman ro`yxatga oladi. Bunday birjalar Avstriya, Shveytsariya, Shvetsiyada faoliyat ko`rsatadi.

Bizning mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka muvofiq birjalar yopiq aktsiyaorlik jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi, ularning kamida 3 ta a`zosi bo`lishi kerak. Birja a`zolari faqat uning aktsiyadorlari bo`la oladi²³

Hozirgi paytda dunyodagi fond birjalari soni 200 dan ortiq, butun mamlakat birja tizimining faoliyat ko`rsatish xarakteri va unda har bir muayyan birjaning o`rnini belgilab beradigan tarixan shakllangan birja tizimi mavjud.

Monotsentrik (bir markazli) va politsentrik (ko`p markazli) birja tizimlari farqlanadi. *Monotsentrik birja tizimida* mamlakatning moliyaviy markazida joylashgan bitta birja mutloq yetakchi holatini egallaydi, qolgan fond birjalari esa mahalliy ahamiyatga ega bo`ladi. Bunga misol qilib Angliyani ko`rsatish mumkin, bu mamlakatda London Xalqaro fond birjasi yetakchilik qiladi, qolgan barcha provintsial birjalar esa amalda mustaqillikdan mahrum etilgan bo`lib, unga qo`shilib olgan. Xuddi shunday Frantsiya va Yaponiya uchun ham xarakterli.

Politsentrik tizim sharoitlarida asosiy fond birjasidan tashqari mamlakatda yana bir nechta yirik birjalar faoliyat ko`rsatishi mumkin. bunday holat, masalan, Avstraliya, Germaniya va Kanadada kuzatiladi.

AQSHda birja savdosining rivojlanishi o`ziga xos birja tizimining shakllanishiga olib keldi. Bu mamlakatda Nyu-York fond birjasining so`zsiz hukmronligida mintaqaviy birja institutlari uning qo`shimcha qismiga aylanmasdan, o`z mustaqilligini saqlab qoldi va umumdavlat birja tizimi doirasida barqaror faoliyat ko`satib kelmoqda.

Fond birjasi moliya bozorini tartibga soluvchilardan biri sifatida namoyon bo`ladi. Birjaning asosiy roli moliya va ssuda kapitali harakatiga xizmat ko`rsatishdan iborat: bir tomondan, bu kapitallarni jamg`aradi va to`playdi; boshqa tomondan, davlat va turli xolding kompaniya strukturalarini kreditlaydi va moliyalashtiradi²⁴

²³ Биржа. – № 41. –3.04.07. – С. 12.

²⁴ Рынок ценных бумаг / Под ред. В.А. Галанова, А.И. Басова. М.: Финансы и статистика, 1998. -С. 112

Fond birjasining mamlakat iqtisodiyotidagi roli avvalo, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish darajasi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, birjaning roli qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanish darajasiga ham bog'liq.

Fond birjasining asosiy funktsiyalari qatoriga quyidagilar kiradi:

- bo'sh pul kapitallari va jamg'armalarni qimmatli qog'ozlar sotish vositasida jalb qilish va markazlashtirish;
- davlat va xolding kompaniya tashkilotlarini qimmatli qog'ozlar sotish vositasida kreditlash va moliyalashtirish;
- qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar likvidligi yuqori darajasini ta'minlash²⁵

Fond birjasi qimmatli qog'ozlarga talab va taklifni markazlashtirishga, aktsiyadorlik kapitalining faoliyat samaradorligi darajasini aks ettiruvchi birja narx shakllanishi asosida ularning muvozanatlanganligini ta'minlashga imkon beradi.

Fond birjasiga qo'yiladigan talablar

Davlat organlari amaldagi qonunchilikka muvofiq fond birjalari faoliyatini nazorat qiladi.

Davlat qonunchilik yordamida fond birjalari faoliyatini tartibga soladi. Bu tartibga solish birinchi navbatda fond birjasi faoliyat ko'rsatish tamoyillari va tartibini, uning tashkiliy va boshqaruv strukturasini belgilab beradigan ma'muriy va iqtisodiy xarakterli turli chora-tadbirlarni qamrab olvdi. Bunda fond birjalari faoliyatini tartibga soluvchi davlat organlariga fond birjalarining o'zi haqida ham, ularning moliyaviy ko'rsatkichlari haqida ham axborot kerak bo'ladi²⁶

Birja faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda asosan qonun hujjatlaridan foydalanilgan. Qonunchilikning fond bozorini tartibga solish ehtiyojlaridan ortda qolishi tabiiy jarayon, chunki, birinchidan, fond bozori faoliyat ko'rsatishining barqaror shakllangan amaliyoti mavjud emas; ikkinchidan, garchi birja savdosining shakllanishi Angliya, kontinental yevropa mamlakatlari va AQSH tarixiy

²⁵ Черников Г.П. Фондовая биржа: международный опыт. М.: Международные отношения, 1991-С.98

²⁶ Professor Baoshu Wang and Hui Hang. China's new Company Law and Securities Law: An overview and assessment (2006) 19 Australian Journal of Corporate Law, p.3-4

tajribasining ta'siri ostida bo'lsada, mahalliy birja bozori holatining o'ziga xosligi xorijiy qonunchilikdan nusxa olishni emas, balki moslashtirishni talab qiladi.

Hozirgi paytgacha fond birjalari va qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi Qoidalar amal qilib kelmoqda, biroq u qonunchilik asosida tartibga solishning asosiy maqsadlari: investor uchun xavfsiz bozor yaratish va kapital kiritishda oqlanmagan risklarni pasaytirishni to'liq ta'minlamaydi.

Fond bozorini tartibga solish va uning qatnashchilari faoliyatini muvofiqlashtirish uchun fond birjalari va qimmatli qog'ozlar bo'yicha Komissiya tuzilgan bo'lib, unda Moliya vazirligi, Markaziy banki, monopoliyaga qarshi siyosat bo'yicha qo'mita vakillari ishlaydi.

Fond birjasi investor sifatida ishtirok etish, ya'ni birja qonunchiligida ko'zda tutilmagan faoliyatga mablag' kiritish, qimmatli qog'ozlar (o'z aksiyalarini istisno qilganda) chiqarish huquqiga ega emas. Fond birjasi a'zolari davlat va munitsipal korxonalar, shuningdek, o'z mulkga ega bo'lgan davlat ijroiya organlari bo'lishi mumkin. Bu tashkilotlarning asosiy vazifalaridan biri aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, jumladan, davlatga tegishli obligatsiyalar bilan operatsiyalarni amalga oshirish hisoblanadi.

Fond birjasining ruxsat berilgan moliyaviy faoliyati quyidagilar hisobiga amalga oshirilishi mumkin²⁷:

- birjaning o'zi chiqargan aksiyalarini sotish;
- birja a'zolarining muntazam badallari;
- fond birjasida amalga oshirilgan har bir bitimdan birja yig'imlari;
- ekspertiza o'tkazish va axborotni sotish

Litsenziya olish uchun quyidagi talablarni hisobga olish zarur:²⁸

1. Fond birjasi yuridik shaxs bo'lishi va bozorda professional qatnashishi, ya'ni uning investitsion institut sifatida faoliyati boshqalardan farqlanib turishi lozim;

²⁷ Рынок ценных бумаг: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Е.Ф. Жукова. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.-С.25

²⁸ Рубцов Б.Б. Мировые рынки ценных бумаг- М.: Экзамен, 2002-С.168

2. Birja shtatida Moliya vazirligi qimmatli qog'ozlar bilan ishlash bo'yicha mutaxassis malaka attestatiga ega professionallar bo'lishi lozim.

Xorijdagi ko'plab birjalar, masalan, Tokio fond birjasi o'z xodimlaridan birjada tashkil qilingan maxsus o'quv kurslarini tugatishni talab qiladi²⁹

Fond birjasining funktsiyalari

Birja quyidagi funktsiyalarni bajaradi:³⁰

1. Ochiq ommaviy savdolar o'tkazish uchun birja yig'ilishlari tashkil etish, aynan:

- birja savdolarini tashkil qilish;
- birja savdosi qoidalari ishlab chiqish;
- savdoni moddiy-texnik ta'minlash;
- birjaning malakali apparati.

Savdoni tashkil qilish uchun birja avvalo, ochiq birja savdosi yurituvchi sotuvchi va xaridorlar katta sonini sig'diradigan, yaxshi jihozlangan «bozor o'rini»ga ega bo'lishi lozim. Zamonaviy elektron aloqa vositalaridan foydalanish savdo qilayotganlarning bitta joyda to'planishini talab qilmasdan, savdoni elektron kompyuter terminallari orqali amalga oshirga imkon beradi. Biroq bu holatda ham birja elektron savdo tizimi samaradorligi yuqori bo'lishini ta'minlashi ko'zda tutilgan.

Savdoni tashkil qilish birjadan savdo qoidalari, ya'ni savdo qatnashchilarining savdo zalida o'zini tutish qoida va me'yorlarini ishlab chiqish va qat'iy rioya qilishni talab etadi.

Savdoning moddiy-texnik ta'minoti birja zali va savdo qatnashchisining ish o'rnidagi asbob-uskunalarni, birjadagi barcha jarayonlar kompyuter ta'minoti va hokazolarni qamrab oladi.

Birja savdosini amalga oshirish uchun birja yuqori malakali xodimlar shtatiga ega bo'lishi lozim.

²⁹ Рубцов Б.Б. Фондовый рынок КНР.-М.: НАУФОР, 2008.-N2.-С.17

³⁰ Рынок ценных бумаг: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Е.Ф. Жукова. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.-С.32

2. Birjaning boshqa funktsiyasi quyidagilardan iborat bo'lgan birja shartnomalarini ishlab chiqish hisoblanadi:

- birja tovarlarining sifat tavsifnomalariga talablarni standartlashtirish;
- tovarlar partiyasi hajmini standartlashtirish;
- birja bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarga umumiy talablar ishlab chiqish.

Birja savdosiga qo'yiladigan tovarlarga birja tomonidan qattiq talablar qo'yiladi. Bu talablar asosida hisoblab chiqiladigan birja standartlari, ular ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovar birjalarida, shuningdek, emitentlar va investorlar tomonidan fond birjalarida hisobga olinadi.

Tuzilgan bitimlarni rasmiylashtirishni tezlatishga birjalar tomonidan ishlab chiqiladigan namunaviy birja shartnomalari xizmat qiladi.

3. Birja bitimlari bo'yicha mojarolarni hal qilish.

Birja savdosi jarayonida turli sabablarga ko'ra birja savdosi qatnashchilari o'rtasida mojaroli vaziyatlar vujudga kelishi mumkin bo'lib, ular xarakteridan kelib chiqib, qarab bevosita birjada va uning mos keluvchi organlari tomonidan hal etilishi mumkin. Odatda bu hakamlar sudi yoki arbitraj bo'ladi.

4. Birja narxlarini aniqlash va tartibga solish.

Birja barcha turdagi birja tovarlariga narx shakllantirish va tartibga solishda qatnashadi. Birjada talab va taklif jamlanishi, ko'p sonli bitimlarning tuzilishi bozordan tashqari omillarning narxga ta'sirini istisno qiladi, uni real talab va taklifga maksimal darajada yaqinlashtiradi. Birja narxi birjaning eng muhim funktsiyasi sifatida ko'rib chiqiladigan uni kotirovka qilish jarayonida belgilanadi. Bunda kotirovka deganda birjaning har bir ish kuni davomida unda narxlarni qayd qilish, valyuta yoki qimmatli qog'ozlar kursi, birja tovarlari narxini ro'yxatga olish tushuniladi. Narx kotirovkasi bu – birja narxlarini birja qoidalari bo'yicha ro'yxatga olish va keyinchalik e'lon qilishdir.

Birja tovarlari narxini e'lon qilish sotuvchi va xaridorlar uchun mo'ljal bo'lib xizmat qiladi, ularga navbatdagi birja savdolarida o'z xulq-atvor strategiyasini ishlab chiqishga yordam beradi.

5. Birja savdosi qatnashchilarini ular uchun noqulay narx o'zgarishlaridan sug'urtalash (xedjlash). Buning uchun birjada maxsus bitim turlari va ularni tuzish mexanizmlaridan foydalaniladi. Birja savdosi qatnashchilarini sug'urtalash vazifasini bajarar ekan, birja savdoni tashkil qilgandan ko'ra ko'proq unga xizmat ko'rsatadi.

Birja real tovar sotuvchi va xaridorlari o'z hohishi bilan bir vaqtning o'zida mos keluvchi birja savdolarida mijozlar yoki qatnashchilar sifatida ishtirok eta olishi uchun sharoitlar yaratadi. Bu birjaga ishonchni oshiradi, unga bozor chayqovchilarini jalb etib, bevosita va vositachilar orqali savdo qiluvchilar sonini oshiradi.

6. Bitimlarning kafolatli bajarilishi kliring va hisob-kitob birja tizimlari vositasida erishiladi. Buning uchun birja savdo qatnashchilarining o'zaro talablari va majburiyatlarini hisobga olish yo'li bilan naqdsiz hisob-kitob tizimidan foydalanadi, shuningdek, ularning ijro etilishini ta'minlaydi.

7. Birjaning axborot faoliyati. Birjaning eng muhim funktsiyalaridan biri birja narxlarini to'plash va ro'yxatga olish, keyinchlik ularni umumlashtirish va e'lon qilish, mijozlarga va turli mafaatdor tashkilotlarga, halqaro bozorga namonalar bo'yicha va yuzaga kelgan birja standartlari asosida mavjud tovarlar haqida axborot berish hisoblanadi. Bu ma'lumotlar gazeta, jurnal, axborot agentliklarida e'lon qilinadi.

Shu bilan bir qatorda birjada savdo tarmog'i o'tkazishda odatda ko'p odamlar ishtirok etadi. U yerda ishlayotganlar aniq soni har kuni, ba'zida esa har soat o'zgarib turadi. Kimdir savdo xalqasida bir necha soat o'tkazib, tanaffusga chiqishi va yana savdoning oxirlarida qaytishi mumkin. Bozor favqulodda faollik holatida bo'lganda zal to'lib ketishi mumkin. Savdo zaliga kirish cheklangan. Birja vositaachilari savdo zalida ishtirok etadiganlardan biri sanaladi. Ular qatoriga brokerlar va maklerlar kiradi.

Broker bu – ishlab chiqaruvchi va diler o'rtasidagi yoki diler va iste'molchi o'rtasidagi munosabatlarda agent sifatida qatnashadigan vositachi. Brokerlar faqat komission mukofotalr oladi.

Brokerlik idorasi birjada asosiy operatsion bo'g'in hisoblanadi. U birja ma'muriyati vaqti-vaqti bilan o'tkazib turadigan tender savdolarida sotib olinishi mumkin bo'lgan to'liq birja a'zosining joyi mavjudligida tashkil etilishi mumkin. Bitta to'liq qatnashchi joyiga faqat bitta brokerlik idorasi tashkil qilinishi, o'z navbatida, u brokerlar belgilangan sonini bepul akkreditatsiyalashi mumkin³¹

Brokerlik idorasi mijozlar bilan brokerlik xizmatlari ko'rsatish haqida shartnomalar tuzish, shuningdek, o'z hisobidan harakat qilish huquqiga ega. O'z xizmatlari uchun brokerlik firmalari tuziladigan bitim turi bilan ham, topshiriq turi bilan ham belgilanadigan mukofot oladi. Komission to'lovlar har oy uchun qat'iy belgilangan miqdorda yoki harbitta bitim uchun foydadan olinadigan foiz ko'rinishida olinishi mumkin.

Dunyoning eng yirik brokerlik kompaniyalari³²:

- "Morgan Steyn" AQSH
- "Solaman brothers" AQSH
- "Merrill Lynch" AQSH
- "Nashura" Yqponiya.

Mijozlar va brokerlik idoralari o'tasidagi munosabatlar ular tuzadigan shartnoma va bitimlar asosida vujudga keladi. Bunday bitimlar bir nechta bo'lishi mumkin: odatda doimiy mijoz bilan belgilangan muddatga tuziladigan brokerlik xizmatlari ko'rsatishga shartnoma; mijozga o'z brokeridan birja axboroti yoki mijozni qiziqtirayotgan tahliliy sharh olish imkoniyatini beradigan axborot xizmatlari ko'rsatishga shartnoma. Shuningdek, boshqa bitimlar ham tuzilishi mumkin, masalan, vakillik yoki qo'shma faoliyat haqidagi bitimlar.

Mijoz bilan ishlashda brokerlik idorasi o'z birjasining hisob-kitob firmalaridan birida bu mijoz bilan ishlash uchun hisobraqami ochadi. Broker bilan belgilangan turdagi bitim tuzish haqida kelishib olar ekan, mijoz unga topshiriq beradi, bu topshiriqlar variantlari xilma-xil bo'lishi mumkin. Masalan, bitta

³¹ Рынок ценных бумаг и биржевое дело: Учебник для вузов / Под ред. О.И. Дегтяревой и др. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.

³² Биржа. – № 42. –5.04.07. С. 2.

idoraning brokerlik xizmatlari ko`rsatish haqidagi shartnomasida ko`rsatilganki, mijoz brokerga quyidagi topshiriq turlarini beradi:³³

- tovarni joriy birja narxida sotib olish;
- tovarni joriy birja narxida sotish;
- tovarni joriy birja narxidan qimmatga sotib olmaslik;
- tovarni joriy birja narxidan arzonga sotmaslik;
- tovarni uning narxi belgilangan qiymatga yetgan paytda sotib olish;
- tovarni uning narxi belgilangan qiymatga yetgan paytda sotish;
- tovarni brokerning hohishi bilan sotib olish;
- tovarni brokerning hohishi bilan sotish.

Makler bu – fond va tovar birjalarida bitimlar tuzishdagi vositachi. U mijozning topshirig`i bo`yicha va uning hisobidan harakat qiladi. Makler yuridik shaxs huquqiga ega bo`lib, birja operatsiyalarining belgilangan turlariga ixtisoslashadi. Ular vositachilik xizmatlari ko`rsatuvchi va buning uchun birja qo`mitasi belgilagan miqdorda komission to`lovlar oluvchi maklerlik idoralari va firmalariga birlashadi.

Birjada qatnashadigan shaxslar ichida maklerlar alohida o`ringa ega. Ularning vazifasi – har bir xaridorga sotuvchini va har bir sotuvchiga xaridorni yetkazib berishdir³⁴

Asrlar davomida mavjud bo`lib kelgan maklerlar vositachilik qilishi, lekin shartnomalar tuzmasligi lozim degan tamoyil birja savdosining rivojlanishi va 1896 yil birja qonunining kuchga kirishi bilan yanada kuchaydi. Bu qonunga ko`ra qasamyod qiladigan maklerlar oldingi kabi tayinlanmaydi, ularning o`rnini kurs maklerlari egalladi. Kurslarning rasmiy belgilanishida ular yordamchi shaxslar sifatida ishtirok etadi. Savdoning boshqa turlari bilan shug`ullanish va unda ishtirok etish ular uchun taqiqlangan.

Kurs maklerlari lavozimga hukumat tomonidan tayinlanadi va ishlarni boshlashdan avval ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni sidqidildan

³³ Черников Г.П. Фондовая биржа: международный опыт. М.: Международные отношения, 1991-С.88

³⁴ Базовый курс по рынку ценных бумаг: Учеб. пособие. М.: Фонд «ИФРУ», 2004.

bajarishga qasamyod qilishlari zarur. Bu holatda, garchi faoliyati xususiy xarakterga ega bo'lsada, ular amaldorlarga aylanadi. SHu bilan birga, ular savdogar bo'lib, ularning barcha huquq va majburiyatlarga egalar, garchi boshqa savdo maklerlariga qarshi ma'lum bir cheklovlarga uchrasalar ham.

Kurs maklerlari birja zalida o'z joylariga ega, shunday ekan, u yoki bu narsani sotish yoki sotib olish istagida birjaga tashrif buyurgan shaxs kimga murojaat qilishini biladi. Erkin maklerlar, aksincha, butun birja bo'ylab yugurib yuradi. Kurs maklerlarining savdo faoliyati doirasi erkin maklerlarning faoliyat doirasiga to'liq mos kelmaydi. Mukofotli bitimlar ham ularning keyingisiga tegadi. Kurs maklerlari bu bilan shug'ullanmaydi. Shuning uchun ham mukofotlar kursi norasmiy. Kurs maklerlarining bu bilan shug'ullanmasligi sababi shundaki, ular birjadagi o'z o'rniga bog'lab qo'yilgan. Mukofotli bitimlar bo'yicha makler turli birja guruhlarida turli qatnashchilarni izlashi lozim. U bitta joydan boshqa joyga ko'chib yurish imkoniga ega bo'lishi kerak.

Maklerlarning birja daromadlari 2 ta elementdan: kurtaj va chayqov foydasidan tashkil topadi. Kurtaj bu – savdo maklerining vositchalik bilan bog'liq yugur-yuguri uchun mukofot. Kurs qiymatiga ega bo'lmagan, alohida hisoblab chiqiladigan kurtaj kurs maklerlarida mingdan 1/2 ga teng bo'ladi. U xaridor tomonidan ham, sotuvchi tomonidan ham to'lanadi, kurs maklerining kurtaji esa naqd bitimlarda ifodalanib, doimiy qiymatga ega bo'ladi: maksimum mingdan 1/2, minimum 0 (franko kurtaj); odatda esa – mingdan $\frac{1}{4}$ ³⁵

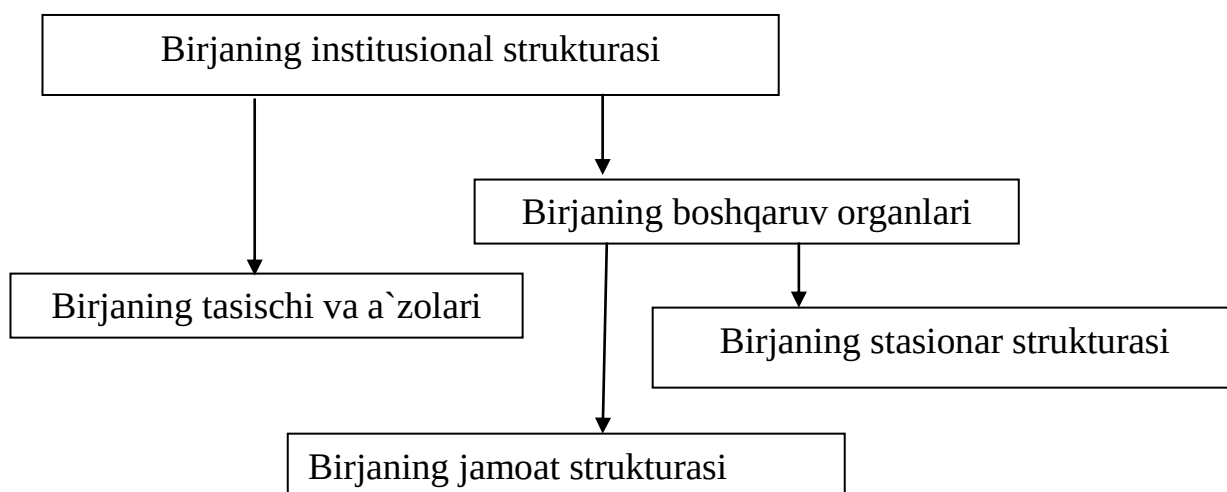
Xulosa qilib shuni aytish kerakki, fond birjalarining vujudga kelishi har qanday mamlakatning moliya sektoriga bir qator afzalliklar olib keldi desak mubolag'a bo'lmagan bo'lardi. Chunki, aynan fond birjalari orqali yirik kompaniyalar o'z aksiyalarini sotish orqali kerakli bo'lgan pul oqimlarini jalb etish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa o'z navbatida ham aksiyadorlarga, ham emmitentlarga foyda olib kelishi bilan baholanadi.

³⁵ Рубцов Б.Б. Мировые фондовые рынки: современное состояние и закономерности развития. М.: ФА, 2000.

1.2. Fond birjalarining boshqaruvi va birja bitmlarining o'ziga xos xususiyatlari

Har qanday mamlakatning fond birjalari albatta o'z boshqaruviga ega bo'ladi. Aynan birjalarning qanday boshqaruvga asoslanganligiga qarab ham uning faoliyati shunchalik samara keltirishi bilan baholanadi. Nafaqat fond birjalarida, balki iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ham aynan boshqaruv juda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan har qanday soxaning yanada rivojlanishi va iloji boricha yanada yaxshiroq samara keltirishi uchun ham boshqaruv har tomonlama puxta o'rnatilgan bo'lishi kerak bo'ladi.

Birjani boshqarish uning institutsional strukturasi bilan belgilanadi, bu struktura quyidagi sxema yordamida ifodalanishi mumkin.

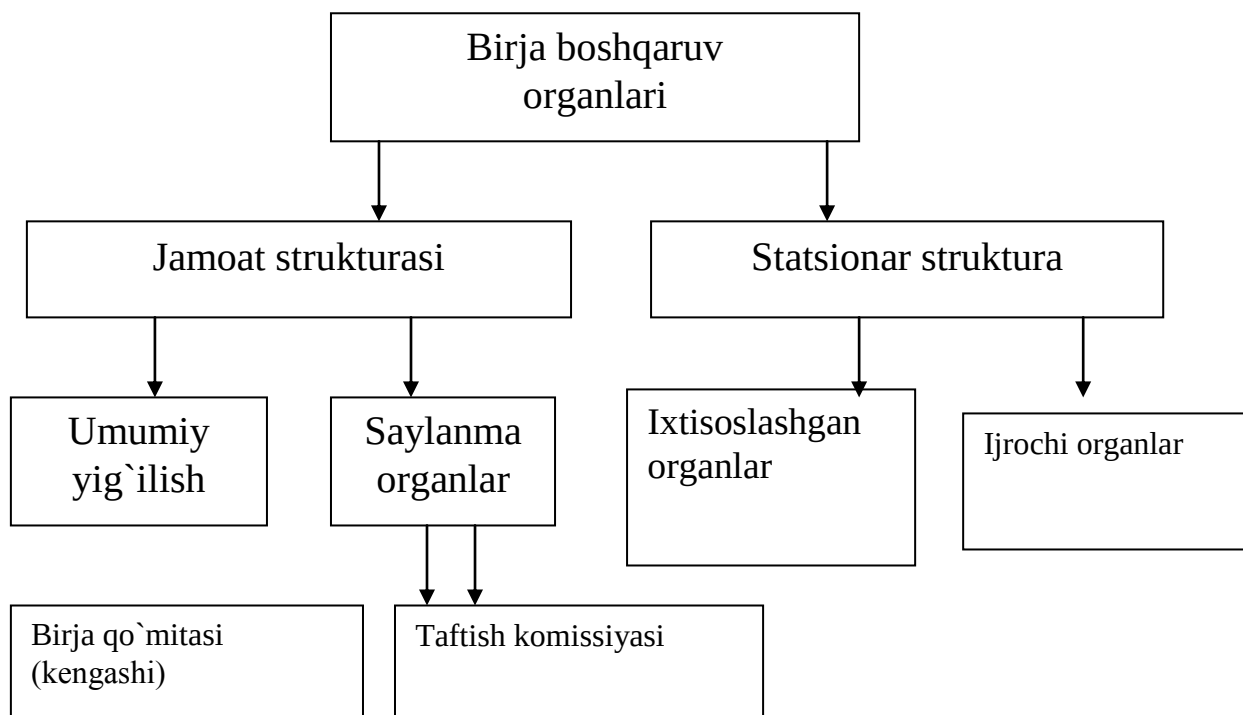

1.2.1. rasm-chizma. Birjaning institutsional strukturasi.³⁶

Birja ta'sischilari qatoriga birjaning tashkilotchilari sifatida namoyon bo'ladigan institutsional guruh a'zolari kiradi. Ta'sischilar birjani tashkil qilish haqida ta'sis shartnomasini imzolaydilar va dastlabki badallarni kiritadilar. Ta'sischilar jismoniy shaxslar ham, yuriik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Birja boshqaruv organlari jamoat strukturasi va statsionar strukturadan iborat (2-sxema).

³⁶ Черников Г.П. Фондовая биржа: международный опыт. М.: Международные отношения, 1991-С.16

1.2.2. rasm-chizma. Birja boshqaruv organlari.³⁷

Jamoat strukturasi, o'z navbatida, birja a'zolarining Umumiy yig'ilish va birja a'zolari yig'ilishida shakllantiriladigan saylanadigan organlar bilan ifodalanadi.

Umumiy yig'ilish bu – birja faoliyatining ichki qonun chiqaruvchi organi bo'lib, quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- birja va birja savdosiga umumiy rahbarlikni amalga oshirish; -birja maqsad va vazifalarini, uning rivojlanish strategiyasini, ichki tartib qoidalarini belgilash; - ta'sis hujjatalrini (shartnoma, nizm, savdoqoidalari) tasdiqlash va o'zgartirish; - Birja qo'mitasi yoki kengashi va Taftish komissiyasini saylash va tasdiqlash;
- ularning birlamchi tarkibi va strukturasi qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish; -birja faoliyati natijalarini tasdiqlash va foydani taqsimlash; -dividend to'lash tartibini, shuningdek, zararlarni qoplash shartlarini belgilash;
- birjada joylar sonini belgilash (kamaytirish yoki oshirish) va ularning a'zolari uchun kvotalar belgilash;
- Birja qo'mitasining (kengashining) tovar seksiyalarini yaratish (boshqarish), yangi birja a'zolarini qabul qilish haqidagi qarorlarini tasdiqlash;

³⁷ Черников Г.П. Фондовая биржа: международный опыт. М.: Международные отношения, 1991-С.28

➤ Birja qo`mitasi (kengashi) va birja personal xarajatlar smetasini tasdiqlash.

Narxlarni kotirovkalash bu – birja narxlarini birja qoidolari bo`yicha ro`yxatdan o`tkazish va e`lon qilish.

Birja tovarlari narxini e`lon qilish sotuvchi va xaridorlar uchun mo`ljallab bo`lib xizmat qiladi, ularga navbatdagi birja savdolarida o`z xulq-atvor strategiyasini ishlab chiqishga yordam beradi.

Birja savdosi qatnashchilarini ular uchun noqulay bo`lgan narx o`zgarisharidan birja sug`urtalashi (xedjlash). Buning uchun birjada maxsus bitim turlari va ularni tuzish mexanizmlaridan foydalaniladi. Birja savdosi qatnashchilarini sug`urtalash vazifani bajarishda birja uni tashkil qilgandan ko`ra ko`proq unga xizmat ko`rsatadi. Birja real va naqd tovar sotuvchilari va xaridorlari o`z hohishi bilan bir vaqtning o`zida mos keluvchi birja savdolarida mijozlar va qatnashchilar sifatida ishtirok etishi uchun sharoitlar yaratadi. Bu birjaga ishonchni oshiradi, unga ham bevosita, ham vositachilar orqali savdo qiluvchi bozor chayqovchilarini jalb qiladi.

Bitimlarning bajarilishin kafolatlash hisob-kitob va kliring birja tizimlari vositasida erishiladi. Buning uchun birja o`zaro talablarni hisobga olish o`li bilan naqdsiz hisob-kitoblar tizimidan foydalanadi va ularning ijro etilishini tashkil qiladi.

Fond birjasida birja bitimining mohiyati

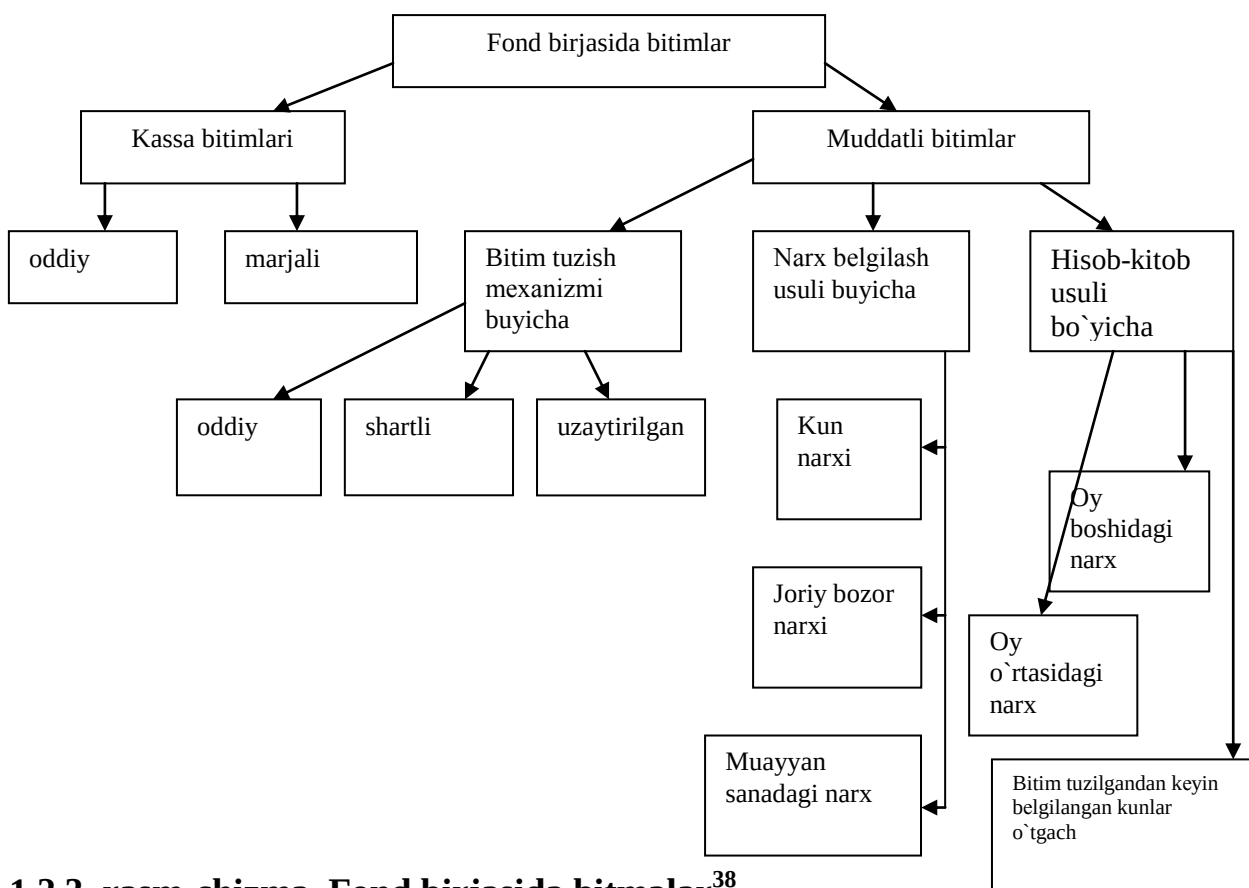
Birja bitimlari fond qiymatlari bilan bank operatsiyalari kabi bir xil emas. Birja bitimlari deganda birja binosida belgilangan birja ish vaqti paytida tuzilgan va birjada muomalaga va kotirovkaga yo`l qo`yilgan, almashtirsa bo`ladigan fond qimmatlari uning predmeti bo`lgan savdo bitimlari tushuniladi. Birja bitimlari bevosita rasmiy kurs makleri yoki diler, yoki birja vakili bo`lgan, birja savdosini tashkil etuvchi va kotirovkalarni e`lon qiluvchi boshqa shaxs ishtirokida tuziladi.

Birja jarayoni texnologiyasi quyidagi printsipial sxemaga ega. Har bir birja mustaqil ravishda bitim tuzish reglamentini belgilaydi. Biroq, birja kotirovkaga yo`l qo`yilgan qimmatli qog`ozlarning narx darajasi va chegarasini belgilashga

haqli emas. SHu bilan bir paytda birjada bitim tuzish tartibi investitsion qimmatli qog'ozlar bilan bitimlarga quyidagi umumiy talablarga tayanadi: investitsion qimmatli qog'ozlarli bitimlar yozma shaklda tuzilishi va bu bitimni tuzayotgan shaxslar belgilangan muddat davomida bu hujjatlarni o'zida saqlashi, birinchi talab bo'yicha ularni moliya organlari va soliq xizmati vakolatli xodimlariga taqdim etishlari shart.

Fond birjasida birja jarayonini printsiplial tashkil qilish quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: birinchi bosqich - qimmatli qog'ozlar sotish va sotib olishga buyurtmalarni rasmiylashtirish va ro'yxatga olish, ikkinchi bosqich – buyurtmalarni birja savdosiga kiritish va birja savdosi jarayonida bitim tuzishda uni bajarish, uchinchi bosqich – birjada birja bitimini ro'yxatga olish va bitimlar bo'yicha hisob-kitoblar.

Birja bitimlari ularni bajarish riskiga qarab kassa bitimlari va muddatli bitimlarga ajratiladi.

1.2.3. rasm-chizma. Fond birjasida bitmalar³⁸

³⁸ Черников Г.П. Фондовая биржа: международный опыт. М.: Международные отношения, 1991-С.35

Birja bitimi – birja savdolari davomida birja savdosi qatnashchisi tomonidan birja tovariga nisbatan tuziladigan, birjada ro`yxatga olingan shartnoma (bitim). Birja bitimlarini rasmiylashtirish va ro`yxatga olish tartibi birja tomonidan belgilanadi. Birjada tuzilgan, biroq yuqorida ko`rsatilgan javob bermaydigan bitimlar birja bitimi hisoblanmaydi.

Birja ushbu birjada birja bitim hisoblanmagan bitimlar tuzgan qatnashchilarga nisbatan jazo choralari qo`llashga haqli. Birja bitimi u birja savdosi Qoidalarida belgilangan tartibda ro`yxatga olingan paytdan boshlab tizilgan hisoblanadi.

Ko`plab birjalarda namunaviy shartnomalar ishlab chiqilgan, shu sababli birjalar qabul qiladigan birja savdosi Qoidalarida barcha hujjat turlarini rasmiylashtirishda namunaviy shartnomalar mazmunini hisobga olish tavsiya etiladi.

Birja bitimining mazmuni, tovar nomi, miqdori, narxi, tovar joylashgan joyi va ijro etish muddatini istisno qilganda, tijorat siri hisoblanadi va oshkor qilish taqiqlanadi.

Tovarni yetkazib berish muddati birja bitimi bilan emas, balki birja savdosi Qoidalari tomonidan belgilanadi³⁹

Xaridor arbitraj sudiga sotuvchidan birja bitimi bo`yicha tovarni o`z vaqtida yetkazib bermaslik tufayli yetkazilgan zararni udirib berish da`vosi bilan murojaat qildi. Muammoni ko`rib chiqish davomida aniqlandiki, da`vogarning talabi tovarni birja savdosi Qoidalarida belgilangan, bitim amalga oshirilgan tovar birjasi tasdiqlagan birja bitimlari bo`yicha yetkazib berish muddatiga asoslangan ekan.

Shu bilan birga, tomonlar imzolagan birja bitimida tovar yetkazib berishning boshqa muddatlari ko`zda tutilgan. Bu muddatlarga sotuvchi tomonidan rioya qilingan.

Arbitraj sudi tovar yetkazib berish muddati muayyan shartnoma bo`yicha tomonlardan birining vakolatlariga kirishini e`tiborga olib, da`voni qondirishni rad etdi.

Bundan tashqari, hisobga olish kerakki, birja savdosi Qoidalarida tartibga solinishi lozim bo`lgan masalalar doirasini belgilab beruvchi tovar birjaalari to`g`risidagi Qonunda bu masalalar qatorida birja bitimlari bo`yicha tovar yetkazib berish masalalari ko`rib chiqilmagan.

³⁹ Базовый курс по рынку ценных бумаг: Учеб. пособие. -М.: Фонд <<ИФРУ>>, 2004.-С.98

Birjada bir qator bitmlarning o'ziga xos turlari mavjud:

a)kassa («spot» yoki «kesh») bitimlari;

Kassa bitimlari birja bitimlarining eng sodda turini ifodalydi. Ularning vujudga kelishi tovar birjalarining o'zi vujudga kelishi bilan uzviy bog'liq (14-15 asrlar)

Kassa bitimlariga xos bo'lgan belgi ularning darhol ijro etilishi hisoblanadi. Birja bitimlari uchun «darhol ijro etish» tushunchasi shartli xarakterga ega. Bu birja shartnomasini ijro etish birjadan tashqarida amalga oshirilishi va shartnoma tuzilgan paytda bitim predmeti bo'lgan tovar sotuvchining omborida ekanligi yoki transport vositasida birja omboriga olib kelinayotgani bilan bog'liq. Shu sababli tovarni yetkazib berish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi:

tashiladigan ob'ektlarni tayyorlash, yuklash va transport vositasida shartnomada kelishilgan joyga olib kelish, agar bu majburiyat xaridorning zimmasida bo'lsa, tovarni qabul qilish va sotuvchining omboridan olib chiqish uchun;

tovarni kelishib olingan joyda tushirish uchun⁴⁰

Ijro etish muddatiga qarab, kassa birja bitimlari quyidagi shartlarda tuziladi:

1) savdo vaqtida tovar birja hududida, unga tegishli bo'lgan omborlarda yotadi yoki savdo o'tkazilayotgan kun birja yig'ilishi yakunlangunga qadar yetib kelishi kutiladi;

2) shartnoma tuzilgan paytda tovar suv, havo, temiryo'l transporti yoki boshqa transport vositasida birja joylashgan joyga yetkaziladi;

3) tovar shartnomada belgilangan joyga boradigan transportga yuklash uchun tayyor.

Yuridik mohiyati bo'yicha kassa bitimlari namunaviy oldi-sotdi shartnomasini ifodalaydi. Kassa bitimlarining maqsadi shartnoma predmeti bo'yicha huquq va majburiyatlarning shartnomada ko'rsatilgan shartlarda sotuvchidan xaridorga real o'tishi hisoblanadi.

⁴⁰ Иванов К., "Фьючерсы и опционы: механизм хеджирования.- Москва, 2003.-С.75

Aytib o'tish joizki, kassa shartnomalarining predmeti doimo mavjud bo'lgan va sotuvchining mulkida bo'lgan tovar hisoblanadi. Xaridor shartnoma ijro etilgan paytda oladigan yoki ishlab chiqaradigan tovar savdosi (kassa bitimlari shartlarida) taqiqlanadi. Kassa itimlarining bu xususiyati sifat ko'rsatkichlari ma'lum bo'lgan tovarni savdoga qo'yishga imkon beradi.

b)muddatli bitimlar yoki «forvard»

Bu shartnomalarga xos bo'lgan jihat shuki, kassa bitimlaridan farqli o'laroq, ularni keljakda ijro etish muddati ko'zda tutiladi. Forvard bitimlari quyidagi belgilar bilan tavsiflanad:

Birinchidan, ular shartnoma predmeti bo'lgan tovarga nisbatan huquq va majburiyatlarning real o'tkazilishiga yo'naltiriladi. Bitimlarning boshqa muddatlaridan farqli ravishda tomonlar, forvard shartnomasini imzolab, tovarning sotuvchi tomonidan haqiqatda sotilishi va xaridor tomonidan sotib olinishni ko'zda tutadi⁴¹

Ikkinchidan, tovarni berish, shuningdek, unga mulk huquqining o'tkazilishi kelajakda, bitimda ko'rsatilgan muddatda amalga oshiriladi.

Tavsifi bo'yicha forvard shartnomalar kassa bitimlariga juda o'xshab ketadi. Shu sababli ular ko'pincha birja shartnomalarining bitta guruhiga – real tovar bilan bitimlarga, ya'ni tovarlarning haqiqatda berilishi amalga oshiriladigan bitimlarga kiritiladi. Biroq bu shartnomalar jiddiy farqlarga ham ega.

Kassa bitilaridan farqli ravishda, forvard bitimlarida ijro etishning uzoqroq muddatlari ko'zda tutiladi. Bu muddatlar birja savdosi Qoidalarida belgilab qo'yiladi. Tovarni yetkazib berish muddati shartnomada majburiyatlarni ijro etish amalga oshiriladigan muayyan oy ko'rsatgan holda belgilanadi. SHartnomani ijro etish muddati erkin tanlanmasdan, birjada o'rnatilgan qoidalarga qarab, oyning oxirgi kuniga yoki oyning o'rtalariga to'g'irlanadi.

Forvard bitimlarining ikkinchi ajratib turuvchi jihati shuki, ularning predmeti bo'lib sotuvchining mulkida bo'lgan tovar ham, ayni paytda mavjud bo'lmagan, lekin ijro muddati yetib kelgunga qadar sotuvchi tomonidan tayyorlab beriladigan

⁴¹ Иванов К, Фьючерсы и опционы: механизм хеджирования.- Москва, 2003.-С.76

tovar ham xizmat qilishi mumkin. Kassa bitimlariga keladigan bo'lsak, aytib o'tilganidek, ularning predmeti bo'lib sotuvchi mulkida bo'lgan tovar xizmat qiladi.

Forvard shartnomalari yuqorida belgilangan jihatlar (tovarni o'tkazishning realligi va uni kelajakda o'tkazish) asosida yetkazib berish shartnomasining alohida bir shakli hisoblanadi. Tovarni forvard shartnomasi shartlarida sotib olish tovarni oldindan ko'rib chiqmasdan amalga oshiriladi. Bu quyidagilar bilan izohlanadi: birinchidan, ko'p hollarda tovar shartnoma tuzilgan paytda hali mavjud bo'lmaydi va uni ekspertizaga taqdim etishning imkoni bo'lmaydi; ikkinchidan, shartnoma tuzilgan paytda hali sotuvchi mulkida bo'lgan tovar ko'rib chiqish va ekspertizadan o'tkazish uchun birja omboriga jo'natilmagan, chunki yetkazib berish muddatining uzoqligi sababli sotuvchi birjaga tovarni saqlab turish uchun katta miqdorda pul to'lagan bo'lardi. Birjada savdoga qo'yilgan tovar namunasi bo'lgan hollarda esa ularni qiziqqib qolgan shaxslarning tanishib chiqishi uchun savdo zaliga joylashtirish mumkin.

«Spot» va «forvard» bitimlarida tovarlar birja omborlariga yetib kelgan va kirim qilingandan so'ng birja yoki u bilan tovarlarni saqlash, boshqa transport-ekspeditsiya ombor operatsiyalari bo'yicha mos keluvchi kelishuv imzolagan ombor korxonasi tovar egasiga warrant deb nomlanadigan maxsus hujjat beradi. Warrant bu - tovar taqsimlovchi hujjat, uning saqlanganligi haqida garov guvohnomasi bo'lib, sotuvchi uni bankda saqlaydi va tovarni yetkazib berish muddati kelganda xaridorga taqdim etadi. Bunda sotuvchi tovarni omborda saqlash va sug'urtalash bo'yicha xarajatlarni to'laydi. Warrantni olgandan keyin xaridor tovarning egasiga aylanadi. Buning uchun u chek bilan, pul o'tkazish yo'li bilan yoki naqd pulda to'lovni amalga oshiradi⁴²

Forvard shartnomalari tuzishda tomonlar, agar bu standart shartnomada ko'zda tutilgan bo'lmasa, majburiyatning ijro etilishi ta'minotini, ya'ni qarzdorni zimmasiga olingan majburiyatlarni o'z vaqtida va kerakli tarzda bajarishga majbur

⁴² Иванов К, Фьючерсы и опционы: механизм хеджирования.- Москва, 2003.-С.78

qiladigan mulkiy xarakterdagi choralar ko`zda tutilishi mumkin. Qoidaga ko`ra, birja amaliyotida bunday choralar bo`lib bay puli va garov xizmat qiladi.

v) *«garvoli bitimlar*

Garovli bitimlar bu – tomonlardan biri o`z majburiyatlari ijro etilishining kafolati sifatida bitim tuzilgan paytda ikkinchi tomongan ular o`rtasidagi shartnomada belgilangan summani to`laydigan bitimdir. Garov sotuvchining manfaatlarini ham, xaridorning manfaatlarini ham ta`minlashi mumkin. Shu sababli xarid qilish uchun garovli bitimlar (garov to`lovchisi xaridor hisoblanadi, garov sotuvchining manfaatlarini himoya qiladi) va sotish uchun garovli bitimlar (garov to`lovchisi sotuvchi hisoblanadi, garov xaridorning manfaatlarini himoya qiladi) farqlanadi. Sotish uchun garovli bitimlarda garov sifatida yetkazib berilishi lozim bo`lgan tovarning bir qismi xizmat qilishi mumkin. Garov hajmi bitim qatnashchilari tomonidan belgilanadi va bitimning 100%igacha istalgan miqdorda bo`lishi ko`zda tutiladi⁴³

Birja amaliyotida garovning hamma turlari ham foydalanilmaydi. Eng ko`p qo`llanadigan tur zakalat bo`lib, bunda sotuvchi shartnomani tuzishda tovarning sifat ko`rsatkichlari bo`yicha shartnoma predmetiga javob beradigan bir qismini xaridorga beradi. Majburiyatni bajarishda tovarning bu qismi oldindan yetkazib berish sifatida hisobga olinadi.

Shartnoma predmeti shartnomani ijro etish muddati kelgunga qadar xaridor ishlab chiqaradigan (sotib oladigan) tovar hisoblangan bitimlarda boshqa garov turlari ham foydalanilishi mumkin. Biroq amaliyotda ulardan foydalanishda qator muammolar vujudga keladi. Masalan, ipotekada garovga qo`yiladigan mulkni ekspertlar tomonidan baholash zarur, tovar birjasi esa halqaro amaliyotda ko`chmas mulkni baholash bilan shug`ullanmaydi, chunki u birja savdolari doirasiga kirmaydi. Xuddi shu narsa mulkiy huquqlar garoviga ham taalluqli.

Tovar ishlab chiqarish xarajatlari oldindan ma`lum, ularning narxi esa xaridor uchun qulay bo`lgan hollarda forvard bitimlari iqtisodiy nuqtai nazardan ishlab chiqarish barqarorligini qo`llab-quvvatlashning eng samarali usuli hisoblanadi.

⁴³ Иванов К, Фьючерсы и опционы: механизм хеджирования.- Москва, 2003.-С.81

Biroq bozor infratuzilmasining rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonining bir nechta mustaqil tarmoqlarga parchalanib ketishi sharoitlarida tovarning «haqiqiy» narxini oldindan hisoblab chiqish qiyin.

g) barter bitimlari va «shartli» bitimlar

«Shartli» bitimlar an'anaviy bitimlardan shunisi bilan farq qiladiki, mutaxassisda qimmatli qog'ozlarni «shartlarda» sotayotgan (yoki sotib olayotgan) birja savdolari oddiy qatnashchisi xuddi shu qimmatli qog'ozlar bo'yicha «teskari» oldi-sotdi bitimini tuzish majburiyatini zimmasiga oladi. Bunday «teskari» bitimni mutaxassis ikkinchi tomonning birinchi talabi bilan, biroq bitta savdo sessiyasi davomida bajarishi lozim. Bunda «teskari» bitim narxi «to'g'ri» bitim narxidan farq qilishi mumkin.

Bitimlarning keyingi turida barter operatsiyalari yoki «shartli bitimlar» nazarda tutilgan. Barter bitimi tuzish imkoniyati tovar taqchiligi kuzatilgan, xo'jalik aloqalari uzilgan va rubl kuchsizlangan sharoitlarda mijozlarni jalb qilgan, shu sababli birjalar barter bitimlarini o'zlarida ham joriy qilgan. Rossiya birja qonunchiligi qabul qilingan o'sha paytlarda barterni to'g'ridan-to'g'ri taqiqlash maqsadga muvofiq emas deb topilgan. Biroq barterni qonun bilan mustahkamlash bundan ham maqsadga muvofiq emasdi, shuning uchun boshqa murosali ifoda topilib, unda «barter» so'zining o'rniga «boshqa bitim turlari» kiritilgan⁴⁴

Aytish joizki, «shartli bitim» baribir oddiy barter bitimidan biroz farq qilgan. Asosiy farq shunda ediki, bitim tuzish operatsion zalda makler ishtirokida ochiq savdo jarayonida amalga oshirilgan hisob va hisob-kitob funktsiyalarini pul bajargan va bitim birja axborot ma'lumotlar bankidan foydalanib amalga oshirilgan. Broker javob tariqasidagi tovarni oy davomida sotib olishi lozim bo'lgan, aks holda u mukofot huquqidan mahrum bo'lgan. Brokerlar bunday bitimdan bosh tortish huquqiga ega bo'lgan.

d) real birja qimmatiga ega bo'lgan va ega bo'lmagan muddatli bitimlar

Jahon amaliyotida «spot» nomi bilan mashhur bo'lgan real tovarli bitimlarda shartnoma imzolaydigan tomonlar shartnoma predmetiga nisbatan huquq va

⁴⁴ Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.-С.65

majburiyatlarni real o'tkazishi ko'zda tutiladi, ya'ni real shartnoma bo'yicha mulk huquqini sotuvchi sotadi, xaridor esa sotib oladi. Bunday bitimlar qatoriga kassa va forward shartnomalari kiradi.

Real tovarsiz bitimlar shu bilan tavsiflanadiki, shartnomani ijro etish paytida musodara qilish jarayoni bajarilmaydi. Ayni paytda sotuvchi shartnoma predmetini belgilab beradigan tovarni yetkazib bermasdan, shartnomani ijro etish paytida vujudga keladigan kotirovka narxi bo'yicha o'z shartnomasini qayta sotib oladi. Natijada, agar shartnoma narxi sotib olish narxidan past bo'lsa, sotuvchi bu narxlar o'tasidagi farqni to'laydi, agar shartnoma narxi yuqori bo'lsa, xaridor bu farqni sotuvchiga o'tkazadi.

Bu operatsiya birja amaliyotida «xedjlash» deb ataladi. Bundan kelib chiqadiki, ushbu bitimlarni bajarish predmeti real tovarni yetkazib berish emas, balki narx farqini tomonlardan biriga to'lash hisoblanadi. SHuning uchun shartnomalarning bu guruhi ko'pincha «farq uchun bitimlar» deb ataladi. Real tovarsiz bitimlarga fyuchers va opsiyon shartnomalar kiradi.

Fond va valyuta bozorlarida eng ko'p kassa, forward, fyuchers va opsiyon bitimlar tuziladi. Bundan tashqari, valyuta bozorida amalda «garovli», «kreditli» va «shartli» bitimlar tuzilmaydi, chunki valyuta bu – birja savdosining o'ziga xos ob'ektm bo'lib, bunday bitimlar valyuta bozorida bitimda ishtirok etgan tomonlarga iqtisodiy samara keltirmaydi.

Muddatli bitimning asosif belgisi shuki, sotuvchi va xaridorning o'z majburiyatlarini bajarishi kelajakda belgilangan muddatda amalga oshirilishi lozim. Bitim tuzilgan paytda esa sotuvchida futilayotgan fond qimmatlari bo'masligi, sotuvchining esa ularga to'lash uchun puli bo'lmasligi mumkin.

Birjadan tashqari bozorda muddatli bitimlar tomonlar kelishib olgan shartlarda bajariladi. Muddatli bitim tomonlari bu bitimni bajarish imkoniyatini ko'rsatilgan tashkilot bilan shartnomalar asosida kliring tashkiloti ishtiroki bilan izohlashi mumkin. Muddatli bitim tomonlari muddatli bitimning bazis aktivini uchinchi shaxsga bitimning ijrosini ta'minlash uchun berish imkoniyatini asoslab

berishi mumkin. Muddatli bitim tomonlari muddatli bitimlar bo'yicha operatsiyalar hisobini alohida yuritishi, ularni o'z buxgalteriya balansida aks ettirishi lozim.

Birjadan tashqari bozorda muddatli bitimning jiddiy shartlari bazis aktivining nomi va soni, bazis aktiv narxi va majburiyatlarni ijro etish muddati haqidagi shart-sharoitlar hisoblanadi.

e)fyuchers bitimlari

Fyuchers bitimining predmeti fyuchers shartnomasi – mulkni (jumladan, pul, valyuta va qimmatli qog'ozlar) yoki axborotni olish yoki uzatish tartibi ko'rsatilgan holda bu uzatish yoki olish huquq va majburiyatlarini belgilab beradigan hujjatdir. Bunda u qimmatli qog'oz hisoblanmaydi. Fyuchers shartnomasi oddiygina bekor qilinishi, yoki birja tili bilan aytganda tugatilishi mumkin emas. Agar u yakunlangan bo'lsa, yoki bir xil sonli tovarlar bilan qarama-qarshi bitim tuzish yo'li bilan, yoki kelishilgan tovarni shartnomada ko'rsatilgan muddatda yetkazib berish bilan tugatilishi mumkin.

Fyuchers shartnomalar bo'yicha savdo qoidalari quyidagi imkoniyatlarni beradi: sotuvchi uchun mahsulotni yetkazib berish yoki muddatli shartnomani tovar yetkazib berish muddati yetib kelmasdan qayta sotib olishdan birini tanlash huquqi saqlab qolinadi; xaridor tovarni qabul qilishi yoki muddatli shartnomani yetkazib berish muddati kelmasdan turib sotib yuborishi mumkin⁴⁵

Fyuchers bitimining predmeti fyuchers shartnomasi – mulkni (jumladan, pul, valyuta va qimmatli qog'ozlar) yoki axborotni olish yoki uzatish tartibi ko'rsatilgan holda bu uzatish yoki olish huquq va majburiyatlarini belgilab beradigan hujjatdir. Bunda u qimmatli qog'oz hisoblanmaydi.

Barcha fyuchers operatsiyalarida tomonlarning narxga nisbatan to'liq erkinligi, tovarni yetkazib berish muddatini tanlashga nisbatan esa – cheklangan erkinligi saqlab qolingani. Qolgan barcha shartlar qat'iy tartibga solingan bo'lib, bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning hohish-istaklariga bog'liq emas. Shu munosabat bilan fyuchers birjasi ba'zida xaridor va sotuvchi shartnomaning istalgan shartini o'zaro kelishib olishi mumkin bo'lgan tovarlar bozoridan (iste'mol

⁴⁵ Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.-С.43

va almashinish qiymati yig`indisi va birligi) farqli ravishda «narx bozori» (ya`ni almashlash bahosi) deb ham atashadi. Real tovarli bitimlardan soxta tovarlar bilan bitimlarga tomon rivojlanish esa real qiymatli pul muomalasidan qog`oz pul muomalasiga o`tish bilan taqqoslanadi.

Umuman olganda, fond birjalarida boshqaruv tizimi nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki, aynan boshqaruvning har tomonlama puxta o`rnatilishi, fond birjalaridagi turli tartibsizliklarni oldini olishi yoki uning yanada ravnaq topishida muhim hisoblanadi. Qolaversa, birjalarda o`ziga xos turli bitimlarning mavjud bo`lishi ham investorlar uchun bir qator qulayliklar yaratib beradi.

2- BOB. XITOIY XALQ RESPUBLIKASIDA FOND BIRJALARINING AHAMIYATI

2.1. Xitoy Xalq Respublikasida fond birjalarini tashkil etish shart-sharoitlari va xususiyatlari

Mutaxassislarning fikricha, Xitoyda yetuk moliyaviy bozorni tashkil etish kursi mo'ljallanib, u kapital va ssuda pul vositalari aylanishining turli shakllari va kreditlash tizimining barcha turlarini o'z ichiga olishni ko'zda tutdi. Bunday bozor esa, o'z navbatida bir qator aniq sifatiy xarakteristikalarini o'z ichiga olib, ular orasida: pul mablag'larining tovar xususiyatiga ega bo'lishi; pul-kredit institutlarining o'zini-o'zi pul bilan qoplashi; kapital aylanishini foyda olishga yo'naltirish; kapitalga bo'lgan talab va taklifni shakllantirish erkinligi va ssudaga bo'lgan foiz stavkasining o'zgarishlari mavjuddir.

Tarkiban moliyaviy bozor, oxir oqibatda, organik, o'zaro bog'liqlikda bo'lgan tizimlar majmuasidan iborat bo'ladi. Ular qatoriga - o'zida mulkchilikning turli shakllaridagi bank va nobank pul-kredit tashkilotlarini jamlagan, muomala mablag'lari bozoriga kiruvchi (sub'ektlar) institutlar tizimi; asosli tijorat krediti turidagi kredit tizimi (davlat, bank, iste'mol, "fuqorolik", ya'ni norasmiy, xalqaro); o'zida aksiyalar, oligatsiyalarni, chet el valyutasi, oltin, turli veksellarni jamlagan pul mablag'lari muomalasi tizimi; moliyaviy bozordagi operatsiyalar tizimi, jumladan, qisqa muddatli banklararo kreditlash, veksellar bilan operatsiyalar, qimmatli qog'ozlarning sotilishi va sotib olinishi kabilar kiradi⁴⁶

Bugungi kunda moliyaviy bozor aylanma yoki investitsion mablag'larni davlat byudjeti tomonidan moliyalash orqali olish imkoniyatlari umuman bo'lmagan (ba'zi bir hollarda esa, yagona bo'lgan) qo'shimcha manba bo'lib, chet eldan kreditlar yoki bevosita investitsiyalarni jalb qilish orqali keladigan oddiy kreditlash bo'lib xizmat qiladi. Kapital va pullarning moliyaviy bozordagi "narxi" ularga bo'lgan talab va taklifga bevosita bog'liqdir. Xitoyda bank kreditlari o'zining

⁴⁶ Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.181-183

miqyosiga, ob'ektiga, hisob stavkasiga qarab, reja va umumdavlat iqtisodiy siyosati talablari orqali qattiq reglamentlangandir. Moliyaviy bozorning muhim yutuqlaridan biri - turli taraflarga sochilib ketgan pul mablag'larini bir yerga jamlab olish qobiliyati, iste'mol fondining bir qismini ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga yo'naltirishdan iboratdir.

Rossiyalik olimlarning fikricha, Xitoyda moliyaviy bozor - qisqa va uzoq muddatliga bo'linadi. Ba'zi hollarda, qisqa muddatli moliyaviy bozorni - pul bozori va uzoq muddatlini esa, kapital bozori deb atashadi. Mustaqil element sifatida, valyutani tartibga solish bozori ajratiladi.

Xitoy Xalq Respublikasini qisqa muddatli moliyaviy bozorining muhim bo'g'ini bo'lib - banklararo yoki filiallararo qisqa muddatli kredit hisoblanadi. Maxsus banklar orasida 1984 yilda vujudga kelgan o'zaro ssuda shaklidagi kreditlar, tez orada ommaviylashdi. Sekin-astalik bilan, avval shahar (Shanxayda va Guanchjouda) va ichki tizimiy (masalan, savdo-sanoat tizimida), keyinchalik esa, mintaqalararo va tizimlararo qisqa muddatli o'zaro kreditlash bozorlari shakllandi⁴⁷

Qisqa muddatli moliyaviy bozorlarning boshqa muhim turi - bu veksellarni hisobga olish bozoridir. Savdo veksellaridan aksep va diskont bo'yicha o'tqazilgan eksperimentlar, birinchi marotaba 1980 yilda Shanxayda, 1982 yilda - Chunsin, Shenyen va Xebey provinsiyalarida, 1985 yilda esa butun mamlakat bo'ylab amalga oshirildi.

Shanxayda esa 1987 yildan boshlab, muomaladagi katta nominalli depozit sertifikatlar bilan operatsiyalar amalga oshirilmoqda. Ular minimal 10 ming yuandan - maksimal 1 mln. yuangacha bo'lgan tezkor operatsiyalar hisoblanadi. Depozit sertifikatlar emissiyasi va ular bilan shartnomalar, Xitoy xalq bankining Shanxay bo'limining maxsus holatlari bilan tartibga solinib turiladi.⁴⁸

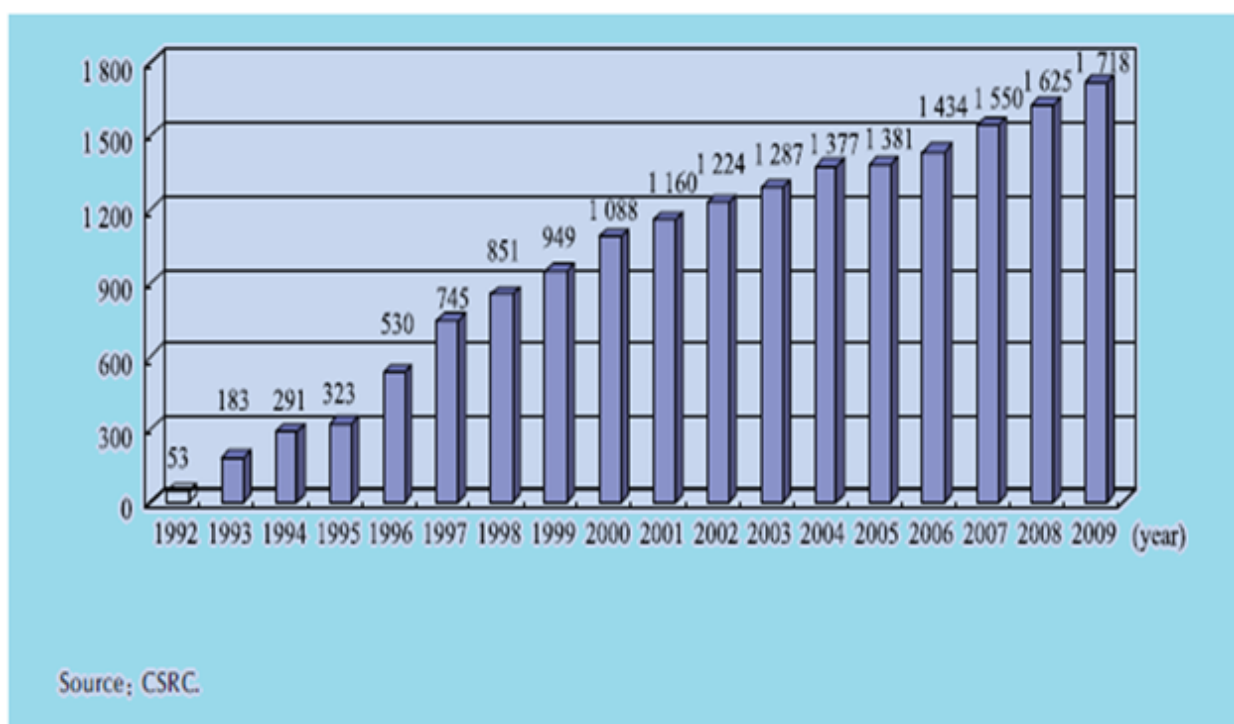
Korxonalarining qisqa muddatli obligatsiyalarini sotuvga chiqarish va ularni sotib olish, ularning aylanma mablag'larini to'ldirish maqsadida 1987 yildan

⁴⁷ Жуков Е.Ф. Ценные бумаги и фондовые рынки: Учебное пособие. - М.: ЮНИТИ, 1995. - С. 124

⁴⁸ Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - N 6. - С.65-74.

boshlab, avval 27 ta shaharda tajriba sifatida, keyinchalik esa, yuqori samarali korxonalari uchun, Xitoy xalq banki tomonidan ruxsat etildi.

Oxir oqibat, qisqa muddatli moliyaviy bozorlarning yana bir turi fuqaro krediti hisoblanadi, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlardagi norasmiy moliyalash elementiga o'xshash kredit-oilaviy, qo'shnihilik, "yashirin" kabi juda yuqori foizli kreditdardir. Ushbu kreditlar xitoyning xususiy tadbirkorlik va individual tadbirkorlik faol rivojlangan rayonlarida, xususan, Chjeszyan provinsiyasidagi Venchjou rayonida keng tarqalgandir⁴⁹

2.1.1.gistogramma. XXR fond bozori listingidagi kompaniyalar soni⁵⁰

Xitoy o'zining uzoq muddatli moliyaviy bozorida turli davlat qarzlari, obligatsiyalari, davlat g'azna majburiyatlari, narxlar indeksiga bog'liq foizli kafolatlangan obligatsiyalar, moliyaviy qarz obligatsiyalari, qurilish obligatsiyalari ustunlik qiladi. Mavjud obligatsiyalarning yarmi aholi va yarmi tadbirkorlar

⁴⁹ Селищев А. А. Роль китайского фондового рынка в становлении инновационной экономики // Становление и развитие современной инновационной экономики России: Материалы всероссийской научной конференции с международным участием 21-22 апреля 2008 года /Под. ред. Г. И. Грековой - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2008. — С.179

⁵⁰ . Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов— 2010. — №2 (62). — С. 125 – 128 – 0,3 п.л.

hamda tashkilotlar tomonidan sotib olinmoqda. Bir oz vaqt mobaynida, obligatsiyalarni tarqatish majburiy xarakterga ham ega bo'lgan.

1987 yilda Xitoyda moliyaviy bozorni tartibga soluvchi "Aksiya va obligatsiyalarni boshqarishni kuchaytirish to'g'risidagi Davlat Kengashining bildirishnomasi"- umumdavlat hujjati chiqdi. Ammo, lekin, amalda mamlakatdagi qimmatli qog'ozlar bozori 1991 yilgacha juda ham cheklangan holda rivojlandi

1988 yilning oxiriga kelib, Xitoyning aksiya va obligatsiyalar emissiyasining yig'indisi (101,44 mlrd.yu.) mamlakat YaMM ning 7% ini tashkil etdi. Bu esa, nafaqat, AQSh (188%) va Yaponiya (96%) davlatlarining ko'rsatkichlaridan, hattoki, Braziliya (12%ga) va Hindistonning (9%) ko'rsatkichlaridan ham orqada edi.⁵¹

1991 yil oxiriga kelib, umumiy aksiyalar emissiyasi maksimal 7,54 mlrd.yuan deb baholandi. Bunday holatning sababi, nafaqat, uning tabiiy o'sishdagi qiyinchiliklaridan emas, balki, 1989-1991 yillardagi iqtisodiyotni tartibga solish davrida, mamlakatdagi pul-kredit siyosatining, haddan tashqari qattiqligi, Xitoy hukumatining siyosiy, yirik qadamlar qo'yishiga tayyor emasligi, qimmatli qog'ozlar bozorining normal faoliyat ko'rsatishi uchun kerakli imkoniyatlarning mavjud emasligi bo'ldi⁵²

Xulosa sifatida, shuni aytish mumkinki Xitoy Xalq Respublikasida aynan fond birjalarining ochilishi uning jahon xo'jaligiga kirib borishi va unda mustahkam o'rin egallashi uchun zarur ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning uchun ham, Xitoyda avvalo moliya markazlarini tashkil etish yetakchi masalalardan biri bo'lgandir. Qolaversa, XXRda fond birjalarining ochilishi unga bir qator eshiklarni ochib berdi desak mublag'a bo'lmagan bo'lardi. Chunki XXR aynan mazkur birjalar orqali xorijiy investorlarni keng ko'lamda jalb etmoqda.

⁵¹ Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - N 6. - С.65-74

⁵² Селищев А.А., Ли Фань, Чжоу Вэйди. Влияние колебаний мировой экономики на торговый экспорт Китая // Тенденции развития экономического и образовательного пространства: мировой опыт, инновации, Российские особенности: Сборник научных трудов /Под ред. Грековой Г.И. - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. — С.78

2.2. Xitoy Xalq Respublikasida fond birjalarining shakllanish va rivojlanish bosqichlari

1992 yilda mamlakatdagi tubdan o'zgarishlarning yuz berishi, hukumat rahbari Den Syaopinning ko'rsatmalariga binoan, mamlakat iqtisodiyotining bozor tipidagi o'zgarishlarga yuz tutishiga olib keldi.

Mamlakatdagi qimmatli qog'ozlar bozorining institutsional jihatdan shakllanishida yetarlicha rag'batlantiruvchi rolni Shanxay (1990y.) va Shenchjendagi (1991y.) qimmatli qog'ozlar birjasining rasmiy tarzda ochilishi o'ynadi.

Ulardan tashqari, mamlakatdagi mavjud moddiy ishlab chiqarish sohasiga qaraganda, moliyaviy sektorning ustunroq rivojlanishi, payli iqtisodiyotning miqdoran o'sishi, 1990 yillarda mamlakat iqtisodiyotining bozor yo'nalishiga o'tishi uchun qonuniy bazaga to'ldirilishlar kiritilishi va mustahkamlanishi ham, yetarli darajada katta ahamiyat kasb etdi.

Bor-yo'g'i uch yil ichida, ya'ni 1992-1994 yillarda, Xitoy qimmatli qog'ozlar emissiyasining yig'indisi 400 mlrd.yuandan oshib ketdi va u 1981- 1991 yillardagi 261 mlrd.yu. dan - 663,7 mlrd.yu. ga yetdi hamda mamlakat YaMM ning 14,78% ni tashkil etdi⁵³

Xitoy qimmatli qog'ozlar bozorining shakllanishi qanchalik murakkab va uzoq muddatli bo'lmasin, avvalo u, mamlakatdagi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy sharti hisoblanadi va ayniqsa, uning pul-kredit va investitsion dastaklarini o'zgartirish hamda xo'jalikni xususiy shaklini rivojlantirishda o'z vazifasini oqladi.

Undan tashqari, mamlakatdagi yetarlicha, yirik miqyosli moliyaviy bozor, bevosita yoki bilvosita iqtisodiyotdagi ijobiy jarayonlarni keltirib chiqarishga ta'sir qildi:

a) aholining va korxonalarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larini jalb qilishda tadbirkorlarning o'zaro raqobatlari orqali ularni demonopolizatsiyalash, qimmatli

⁵³ Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.185-189

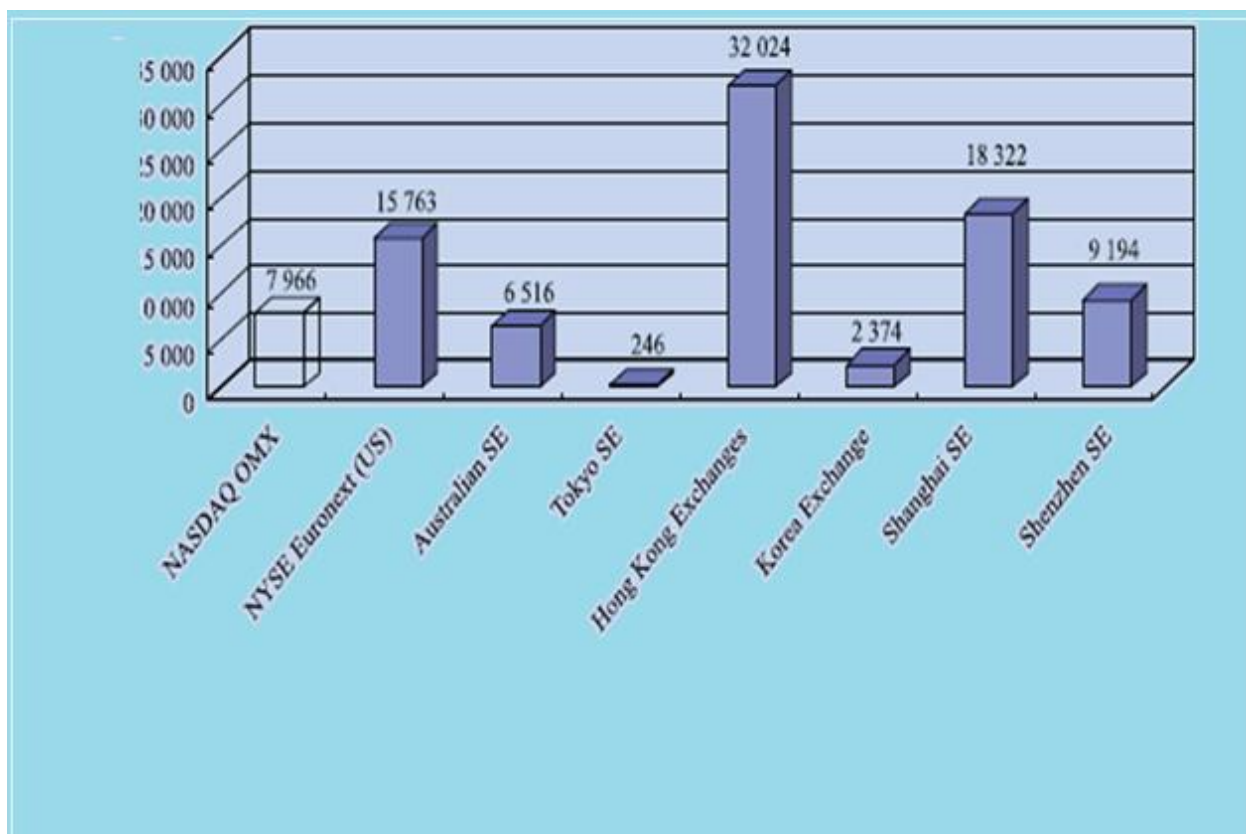
qog'ozlar bozoriga mablag'lar qo'yishda turli "musobaqali" loyihalarni ishlab chiqish;

b) iqtisodiyotni "desiyosiylashtirish";

c) iqtisodiyot samaradorligidan, pul mablag'laridan unumliroq foydalanish va birja hamda korxonalarning qimmatli qog'ozlar kursi kotirovkasi orqali, ularning iqtisodiy faoliyatlarini natijaviy o'sishi orqali oshirish;

d) joriy iste'mol talabni ushlab turish, ularni uzoqroq vaqtga cho'zish, ichki davlat qarzini xalqaro amaliyotda qabul qilingan shakliga o'tqazish⁵⁴

Xitoy Xalq Respublikasiga va rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan sharoitda, ya'ni mavjud "investitsion ochlikda" to'la qonli moliyaviy bozorni shakllantirish ob'ektiv tarzda qiyinlashgan bo'lib, uning tiklanish jarayoni, unga kerakli kadrlarning, axborot-texnikaviy va institutsional bazaning yetarli emasligi bilan beqaror sekinlashishiga olib keladi.

2.2.1. gistogramma. Dunyo fond birjalarida IPO joylashmalari hajmi⁵⁵

⁵⁴ Новоселова Л. Фондовый рынок КНР в эпицентре экономических преобразований // Рос. экон. журнал. - 2007. - N 1-2. - С.66-80.

⁵⁵ Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов- 2010. - №2 (62). - С. 132

Xitoyda birinchi norasmiy fond bozori - 1914 yilda Shanxayda vujudga kelgan. 1920 yilda u, Shanxay fond birjasiga o'zgartirildi., Ushbu birjada asosan, davlatning qimmatli qog'ozlari aylanar edi. Keyinchalik, Xitoyning yana, ikki shahrida fond birjalari ochildi. 1949 yilda esa, mamlakatdagi barcha birjalar yopilib, ulardagi qimmatli qog'ozlar esa, yo'q qilindi. Mamlakatda iqtisodiy islohotlar boshlanishi natijasida, 1980 yilda Xitoyning qimmatli qog'ozlar bozori yana qaytadan tiklana boshladi.⁵⁶

Birlamchi aksiyalar bozori.

Birlamchi aksiyalar bozori- fond bitjalarida korxonalarning qimmatli qog'ozlarini joylashtirish jarayonini o'z ichiga oladi. Mazkur jarayon esa o'z navbatida 2 ga bo'linadi:⁵⁷

- 1) **shaxsiy joylashtiruv (private placement)** bunda qimmatli qog'ozlarning yopiq holda joylashtirilishi bo'lib o'tadi;
- 2) **ommaviy joylashtiruv (public placement IPO)** bunda ommaviy ya'ni vositachilar birja va brokerlar yordamida bo'lin o'tadi;

Xitoyda qimmatli qog'ozlarni chiqarishga urinishlar mamlakatdagi iqtisodiy islohotlarning boshlanishi bilan, 1980 yillar boshida boshlandi. 1986 yildan boshlab esa, aksiyalarni bozor savdosi bo'yicha, eksperimentlar boshlandi. Aksiyalar emissiyasi, birinchi kunlardan boshlab, mustaxkam, yuridik asosga qo'yildi.

Mamlakatda 1990 yillar o'rtalarigacha bo'lgan vaqt mobaynida, xususiylashtirish bo'yicha ma'lumotlar bir-biriga qarama-qarshi va notizimiy xarakterga ega bo'lgan.

1992 yilgacha korxonalarni xususiylashtirish eksperimental xarakterga ega bo'lib, u Shanxay, Shenchjen, Pekin, Shenyang shaharlari, undan tashqari, Xitoy

⁵⁶ Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - N 6. - С.65-74.

⁵⁷ Тьюлз Р., Бредли Э., Тьюлз Т. Фондовый рынок. 6-е изд.: Пер. с англ.—М.: ИНФРА-М, 2000.

proqinsiyalaridan Guandun, Xaynan, Fuszyanlar bilan cheklanib qoldi. 1992 yilning avgust oyidagi, Shenchjendagi sodir bo'lgan noxush holatdan so'ng, ya'ni u yerda xususiylashtirilgan mahalliy korxonalari aksiyalarini sotib olishni istagan chetdan kelgan kishilarning ko'payib ketishi natijasida, mamlakatning boshqa provinsiyalarida ham ochiq sotuvga qo'yish uchun, aksiyalarni chiqarishga ruxsat berildi Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun, 1993 yilda har bir provinsiyadan 1-2 tadan korxona ajratib olindi⁵⁸

“Xitoyda korxonalarni xususiylashtirishni cheklovchi quyidagi qator hujjatlar qabul qilindi:

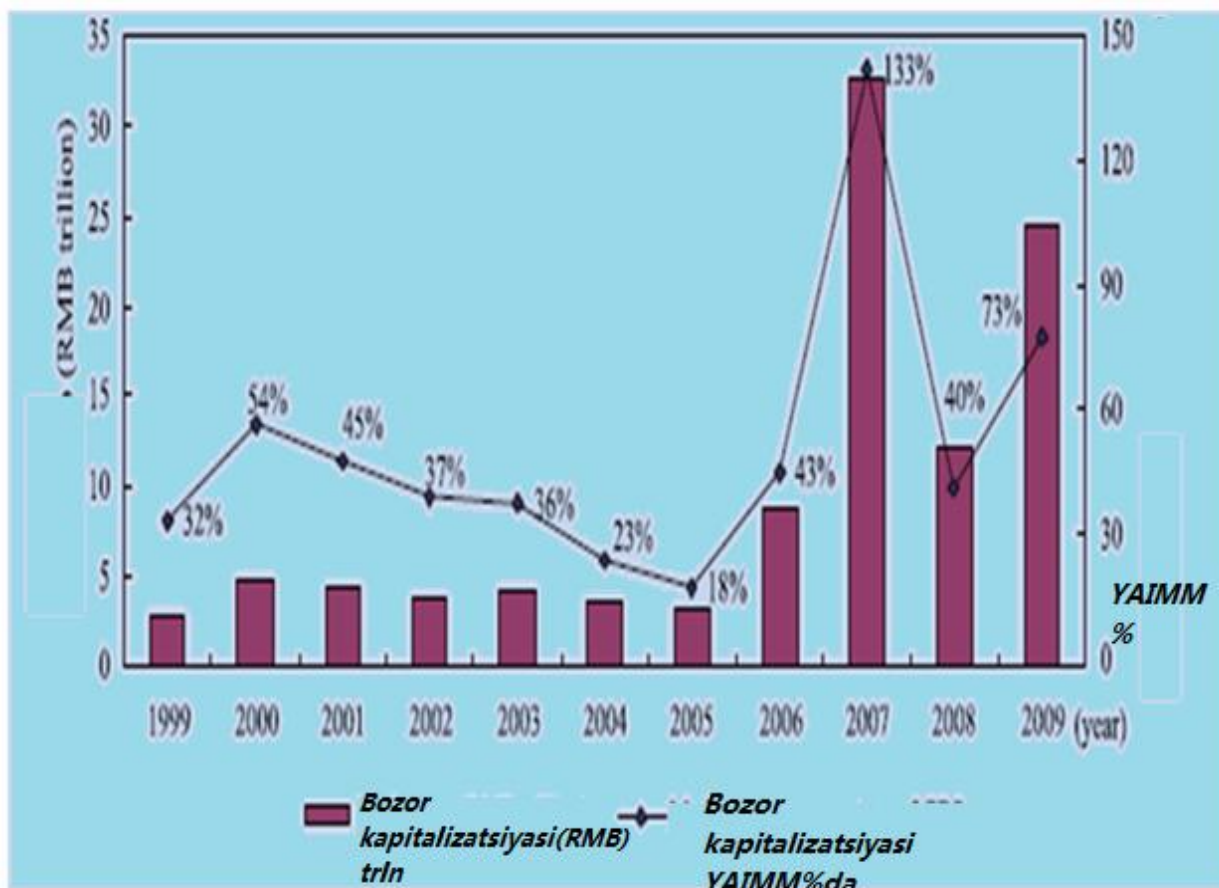
- 1."Pay kompaniyalari bilan eksperiment o'tqazish uslubi to'g'risidagi holat" 15 may 1992 y.;
- 2."Ma'suliyati cheklangan hissadorlik kompaniyalari to'g'risidagi namunaviy holat", 15 may 1992 y.;
- 3."Aksiyalar emissiyasi va ularni sotishini nazorat qilish bo'yicha vaqtinchalik holat", 22 aprel 1993 y;
- 4."XXR ning kompaniyalar to'g'risidagi qonuni", aprel 1993 y.⁵⁹

Xitoyning yillik statistik ma'lumotlariga ko'ra, 1994 yilda Xitoyda 4580 ta sanoat pay va hissadorlik kompaniyalari faoliyat ko'rsatib, ular sanoat yalpi mahsulotining 5,5% ni ishlab chiqardilar. Shular bilan birga, yana, 9606ta savdo kompaniyalari ham faoliyat ko'rsatdilar.

1995 yilga kelib, xitoy statistikasi birinchi marotaba, pay va hissadorlik kompaniyalari bo'yicha, o'zining rasmiy ma'lumotlarini e'lon qildi, unga ko'ra, sanoatdagi ushbu shakldagi kompaniyalar soni 5873 taga, savdoda esa, 11937 taga yetdi.

⁵⁸ Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.181-185

⁵⁹ Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - N 6. - С.65-74.

2.2.2. gistogramma. XXR fond birjalari kapitalizatsiyasi va YAIM ulushida⁶⁰

Ikkilamchi aksiyalar bozori

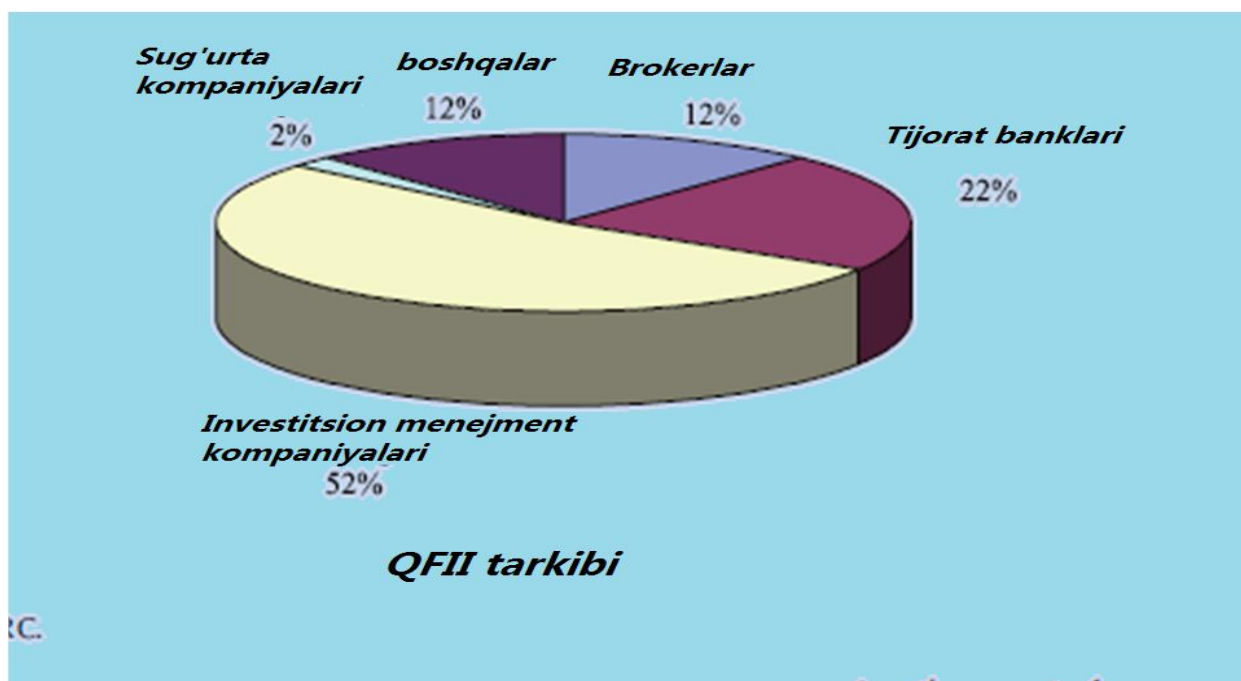
Iqtisodchilar fikricha, 1990 yillar o'rtalariga kelib, mamlakat qimmatli qog'ozlar ikkilamchi bozorida operatsiyalarni amalga oshirish uchun yetarlicha keng shoxsimon tarmoqlar faoliyat ko'rsatdi. Tashkiliy tomondan u, Shanxay va Shenchjendagi qimmatli qog'ozlar birjasini, 30 ga yaqin qimmatli qog'ozlar bilan savdo qiluvchi mintaqaviy markazlarni, 100 ga yaqin qimmatli qog'ozlar kompaniyalari (ularga uchta umumxitoy kompaniyalari - Pekindagi-Xuasya; Shanzaydagi Gotay va Guanchjoudagi - Nanfanlar kiradi); 2400 tadan ortiq turli pul-kredit institutlaridagi qimmatli qog'ozlar bo'limi, jumladan, 700 ga yaqini

⁶⁰ Селищев А. А. (Selishchev Alexey/阿龙) 俄罗斯证券市场研究——基于有效市场理论视角的分析 (Исследование фондового рынка России – анализ на основе теории эффективного рынка). / Монография - Китай, Пекин: Изд-во Народного университета, 2010, (на китайском языке). - 4,5 п.л.

qimmatli qog'ozlar kompaniyalari qoshidagi va bir qator yuridik masalalar, buxgalter hisobi hamda audit bilan shug'ullanuvchi kompaniyalardan iboratdir⁶¹

Bu ishlarga 1992 yil oxirida tashkil etilgan XXR Davlat Kengashining qimmatli qog'ozlar bo'yicha qo'mitasi rahbarlik qiladi va uning ijroiya organi bo'lib, 1994 yilning 5 yanvaridan boshlab, XXR Davlat Kengashining bevosita qo'l ostiga o'tgan bo'lib, u qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar o'tqazishni nazorat qiladigan va uni boshqaradigan qo'mitadir.

Ushbu qo'mitaning qimmatli qog'ozlar bo'yicha vazifalariga - qimmatli qog'ozlar bozori bo'yicha qonungarchilikni va unga tegishli siyosiy ko'rsatmalarni ishlab chiqish; uning rivojlanishi bo'yicha takliflar tayyorlash; ularning ishlarini muvofiqlashtirish va rahbarlik qilish va h.k.

2.2.3.diagramma. Malakali moliya-investitsion isntitular tarkibi⁶²

⁶¹ Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов– 2010. – №2 (62). – С. 125 – 128

⁶² Хун С. Реформы открытости и развитие китайской экономики // Свободная мысль. - 2011. - N 4. - С.133-146.

2.2.1.jadval

2012 va 2011 yillardagi dunyo birjalarida elektron savdoda buyurtma orqali eng ko'p sotilgan aksiyalar⁶³

№	Ideks	Yan-Dek 2012 (mingda)	Yan-Dek 2011 (mingda)	% o'zgarish
1	National Stock Exchange India	1 406 498	1 384 112	1.6%
2	NYSE Euronext(US)	1 374 539	1 994 898	-31.1%
3	NASDAQ OMX	1 268 037	1 702 750	-25.5%
4	Korea Exchange	1 218 992	1 191 124	2.3%
5	Shenzhen SE	935 565	1 030 324	-9.2%
6	Shanghai SE	925 550	1 273 277	-27.3%
7	BSE India	355 586	393 223	-9.6%
8	Tokyo SE Group	349 546	340 644	2.6%
9	London SE Group	222 029	237 939	-6.7%
10	TMX Group	215 796	222 777	-3.1%

Yuqoridagi jadvalga nazar tashlasak, unda 2011-2012 yillar mobaynida dunyo fond birjalarida elektron savdo orqali buyurtma asosida sotilgan eng ko'p aksiyalar sonini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Unga ko'ra 2012 va 2011 yilalrda National Stock Exchange India indeksidagi aksiyalar soni birinchi o'rinda ya'ni 1 406 498 000 ekanligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. U 2011 yilga nisbatan 1.6% ga o'sganligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Endi esa XXR fond birjalari indeksleri bo'lmish Shenzhen SE va Shanghai SE 5- va 6- o'rinlarni 935 565 000 va 952 550 000 aksiyalar bilan egallamoqdalar. Bundan ko'rinib turibdiki, XXR fond birjalari dunyo miqyosida ham yildan-yilga tobora mavqei ortib bormoqda

⁶³ Manbaa: WFE 2012 Highlihts. www.wfe.org/info/statistics/2013/stock-exchange.html

2.2.2. jadval

2011 va 2012 yillarda dunyo birjalarida elektron savdoda buyurtma orqali eng ko'p sotilgan aksiyalar qiymati⁶⁴

№	Indeks	Mlrd AQSh doll.	Mlrd AQSh doll.	% o'zgarish	% o'zgarish
		2012	2011	AQSh doll	Mahalliy kurs
1	NYSE Euronext US	13 443	18 027	-25.4%	-25.4%
2	NASDAQ OMX US	9 784	12 724	-23.1%	-23.1%
3	Tokyo Stock Exchange Group	3 463	3 972	-12.8%	-12.2%
4	Shanghai Stock Exchange	2 599	3658	-29.0%	-30.8%
5	Shenzhen Stock Exchange	2 369	2 838	-16.5%	-18.5%
6	London Stock Exchange Group	2 194	2837	-22.7%	-16.0%
7	NYSE Euronext Europe	1576	2134	-26.1%	-19.7%
8	Korea Exchange	1 518	2 029	-25.2%	-23.9%

⁶⁴ Manbaa: WFE 2012 Highlihts. www.wfe.org/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Mazkur jadaval orqali biz 2011 va 2012 yillarda dunyo birjalarida elektron savdoda buyurtma orqali eng qimmat sotilgan aksiya qiymati haqida ma'lumot olishimiz mumkin bo'ladi. Bunda birinchi o'rinda 2012 yilda NYSE Euronext US indeksi 13 443mlrd AQSh dollari va 2011-yilda esa 18027 mlrd AQSh dollari qiymatiga aksiyalar elektron savdoda sotilgan.

Shu bilan bir qatorda, XXR fond birjalari indeksleri bo'lmish Shanghai Stock Exchangeda esa 2012 va 2011-yillarda 2 599 mlrd. AQSh dollari va 3658 mlrd. AQSh dollari qiymatida aksiyalar investorlar tomonidan elektron buyurtma asosida sotib olingan. Mazkur qiymat bo'yicha u dunyoda 4-o'rinni egalaldi. Bunda 2011 yilga nisbatan 2012-yilda aksiyalar savdosi -29.0%ga o'zgarishni kuzatish mumkin bo'ladi. Ya'ni buni XXR iqtisodiyotidagi bir muncha pasayish hisobiga kamayishi bila izohlash mumkin bo'ladi.

Qolaversa, Shenzhen Stock Exchange da esa 2012-yilda 2 369 mlrd. AQSh dollari va 2011-yilda 2 838 mlrd. AQSh dollari qiymatida aksiyalar elektron buyurtma orqali sotilgan. Bunda 2012-yilda 2011-yilga nisbatan -16.5%ga pasayishni ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Shunga qaramasdan dunyo fond birjalari miqyosida Shenzhen SE mazkur elektron buyurtma orqali sotilgan aksiyalar qiymari jihatdan 5-o'rinni egallagani ham XXR fond birjalarining rivojlanish sari olg'a qadam tashlayotganidan dalolat berayapti desak ham bo'ladi.⁶⁵

⁶⁵ Селищев А.А., Ли Фань. Трансформация международной денежной системы и место юаня в ней // Тенденции развития экономического и образовательного пространства: мировой опыт, инновации, Российские особенности. Сборник научных трудов / Под ред. Грековой Г.И. - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. - 0,25 п.л (авт. 0,13).

2.2.3. jadval

2011 va 2012 yillar yakuni bo'yicha eng katta ichki bozor kapitalizatsiyasi⁶⁶

№	Indeks	Mlrd AQSh doll	Mlrd AQSh doll	% o'zgarish	% o'zgarish
		2012-yil yakuni	2011-yil yakuni	AQSh doll	AQSh doll
1	NYSE Euronext US	14 086	11 796	19.4%	19.4%
2	NASDAQ OMX US	4 582	3 845	19.2%	19.2%
3	Tokyo SE Group	3 479	3 325	4.6%	17.6%
4	London SE Group	3 397	3 226	4.0%	2.4%
5	NYSE Euronext Europe	2 832	2 447	15.8%	14.0%
6	Hong Kong Exchanges	2 832	2 258	25.4%	25.2%
7	Shanghai SE	2 547	2 357	8.1%	7.0%
8	TMX Group	2 059	1 912	7.7%	5.3%
9	Deutsche Borse	1 486	1 185	25.5%	23.6%
10	Australian SE	1 387	1 198	15.7%	14.3%

⁶⁶ Manbaa: WFE 2012 Highlights. www.wfe.org/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Mazkur jadaval orqali esa 2011 va 2012 yillar yakuni bo'yicha dunyo fond birjalarida eng katta ichki bozor kapitalizatsiyasi sur'atlarini ko'rish va taxlil etish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Bunda birinchilikni NYSE Euronext US indeksi 2012 yil yakuni bo'yicha 14 086 mlrd AQSh dollari va 201-yil yakunida esa 11 796 mlrd. AQSh dollari bilan dunyo fond birjalari ichida ichki bozor kapitalizatsiyasi jihatdan egalladi. Unda 2011 yilga nisbatan 2012-yilda 19.4% o'sishni kuzatishimiz mumkin bo'ladi.⁶⁷

XXR fond birjasi bo'lmish Hong Kong Exchanges ga keladigan bo'lsak, 2011-yil yakunida 2 258 mlrd. AQSh dollari va 2012-yil so'ngida esa 2 832 mlrd. AQSh dollari ichki bozor kapitalizatsiyasi qiymatlari bilan dunyo miqyosida 6-o'rinni egalladi. Bu esa Gong Kong birjasining 2012-yilda 2011-yilga nisbatan ichki bozor kapitalizatsiyasi qiymatining qariyb 25.2% miqdorda o'sishi bilan belgilanadi. Bu esa dunyo miqyosida kapitalizatsiya qiymatining eng katta o'sishi bilan bir qatorda Gong Kong birjalarining yanada ravnaq topayotganini ko'rsatayapti desak mubolag'a bo'lmagan bo'lardi.⁶⁸

Qolaversa, Gong Kongdan keying 7-o'rinni ham aynan XXR fond birjasi bo'lmish Shanghai Stock Exchange egallashi ham moliya sektoridagi ma'lum yutuqlar natijasi desak bo'ladi. Shanghai SE 2011-yil yakunida jami ichki bozor kapitalizatsiyasi qiymati 2 357 mlrd. AQSh dollariga, 2012-yilda esa huddi shu ko'rsatkich 8.1% ga o'sish bilan qiymati 2 547 mlrd. AQSh dollariga teng bo'ldi. Bu ham o'z navbatida, XXRning moliya markazlaridan biri bo'lmish Shanghai SE ning rivojlanish istiqbolidan darak berayotgan yana bir ko'rsatkich sifatida qarashimiz mumkin bo'ladi.⁶⁹

⁶⁷ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

⁶⁸ Цинь Сюаньжень. Тенденции развития современной мировой экономики и Китай // Пробл. теории и практики управления. - 2001. - N 3. - С.13-17.

⁶⁹ Shu yerning o'zida

2.2.4. jadval

Shanghai SE fond birjasidagi o'zgarishlar⁷⁰

	2011	2010	2009
Qimmatli qog'ozlar (yil yakunida)			
Listingdagi kompaniyalar soni	931	894	870
Listingdagi qimmatli qog'ozlar	1691	1500	1351
Listingdagi aksiyalar	975	938	914
Yangi listingdagi sonlar	39	26	9
Aksiyalar chiqarilishi (100 mln aksiyalar)	23466.65	21939.51	16659.97
Sotilgan aksiyalar (100 mln aksiyalar)	17993.80	16031.30	11578.56
Umumiy bozor kapitalizatsiyasi (RMB 100 mln)	148376.22	179007.24	184655.21
Bozor kapitalizatsiyasida sotiladigan aksiyalar (RMB 100 mln)	122851.36	142337.44	114804.99
Umumiy kapital o'sishi (RMB 100 mln)			
A toifa (RMB)	3199.69	5532.14	3343.15
B toifa (AQSH doll)	0	0	0

⁷⁰ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Mazkur jadaval orqali Shanghai SE fond birjasining 2009-2011 yillar mobaynidagi o'zgarishlar xususiyatlarini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Shanghai SE listingdagi kompaniyalar soni dinamikasi 2009, 2010 va 2011-yillar so'ngida 870,894 va 931 taga ijobiy o'zgarishi bilan baholanadi. Qolaversa, mazkur listingga 2009, 2010 va 2011-yillarda 9,26 va 39 yangi kompaniyalar qo'shilgan. Bu lar orasida shuni aytish kerakki mazkur davr mobaynida 2011-yilda listingga yangidan-yangi kompaniyalar aksiyalarini joylashtirish jarayoni kuchayganligidan dalolat beradi.⁷¹

Shu bilan bir qatorda aksiyalar chiqarilishi jarayoni ham 2009-yildan to 2011-yilga qadar o'sib, jadallashib borgan. Ya'ni 2009-yilda 16659.56 (100 mln aksiya) chiqarilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2011-yilda 23466.65 (100 mln aksiya) ga yetgan. Sotilgan aksiyalar soni ham mazkur yillar mobaynida o'sib borish tendensiyasini namoyon etganli alohida e'tirof etish joizdir. 2010, 2011 va 2012-yillar mobaynida 11578.56, 16031.30 va 17993.80 (100 mln aksiya) investorlar tomonidan xarid qilingan.⁷²

Shanghai SE bozor kapitalizatsiyasi esa 2009, 2010 va 2011-yillar mobaynida 184655.21, 179007.24 va 148376.22 (RMB 100 mln) pasayish tendensiyasini namoyon etgan. Mazkur pasayishni XRX iqtisodiyoti ma'lum darajada qizib ketganligi ham bir sabab bo'lganligini aytish mumkin bo'ladi.⁷³

⁷¹ Хун С. Реформы открытости и развитие китайской экономики // Свободная мысль. - 2011. - N 4. - С.133-146

⁷² Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

⁷³ Shu yerning o'zida

2.2.5. jadval

Shanghai SE dagi trans-o'tkazmalar⁷⁴

	2011	2010	2009
Savdo kunlari	244	242	244
Yillik aylanma qiymati (RMB 100 mln)	454651.56	398395.73	441874.67
Aksiya	237560.45	304312.01	346511.91
Fondlar	2901.41	4771.71	6549.06
T-obligatsiya	210714.87	74914.43	39906.34
Warrant	3474.82	14397.58	49007.37
Boshqalar	0.00	0	0
O'rtacha kunlik aylanma qiymati (RMB 100 mln)	1963.33	1646.26	1810.96
O'rtacha aksiya aylanma qiymati (RMB 100 mln)	973.61	1257.49	1420.13
Yillik aksiya aylanma qiymati (100 mln aksiya)	21193.87	25964.43	33679.64
O'rtacha kunlik aksiya aylanmasi (100 mln aksiya)	86.96	107.29	138.03
Umumiy aksiya savdosi hajmi (10000 bitm)	127327.64	166149.08	214261.01
O'rtacha kunlik aksiya savdolari	521.84	696.57	878.12

⁷⁴ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Mazkur jadaval orqali esa Shanghai Stock Exchange dagi transaksiyalar jarayonini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Unga ko'ra bir yil mobaynida o'rtacha birja savdo kunlari 243 kunni tashkil etgan. Yillik aylanma qiymati esa 2009, 2010 va 2011-yillar mobaynida 441874.67, 398395.73 va 454651.56 (RMB 100mln) bo'lgan. 2010-yilda Shanghai SE aylanam qiymatining sezilarli darajada tushib ketishi ham aynan XXR iqtisodiyoti qizib ketishi bilan bog'liq jarayondir. Ammo, 2011-yil yakunida Shanghai SE yillik aylanmasi yana 2010-yilga nisbatan 14%ga o'sdi.⁷⁵

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, 2009-2011-yillar oralig'ida aksiylar va fondalar savdosi tushib boriqsh tendensiyalarini namoyon etganligi bilan ajralib turadi. T-obligatsiyalar va warrantlar savdosida esa pasayish va ko'tarilish tendensiyalari kuzatildi.

O'rtacha kunlik aylanma qiymati esa, 2009, 2010 va 2011-yillarda 1810.96, 1646.26 va 1963.33 (RMB 100 mln) ni tashkil etgan. Bu yerda ham pasayish va o'sishni kuzatishimiz mumkin bo'ladi.⁷⁶

O'rtacha aksiya aylanma qiymati esa, 2009-2011-yillar mobaynida 1420.13 dan 973.61 (RMB 100 mln) gacha tushish xarakterini namoyon etdi.⁷⁷

Qolaversa, yillik aksiylar aylanamsida ham bir qator o'zgarishlar yuz berdi. 2009-2011-yillarda bu ko'rsatkich 33679.64 dan 21193.87 (100 mln. aksiya) gacha tushib ketdi. O'rtacha kunlik aksiya aylanmasi ham shunga bog'liq tarzda 138.03 dan 86.96 (100 mln. aksiya) gacha pasayishni ko'rsatdi.⁷⁸

⁷⁵ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

⁷⁶ Ханин Г.И. Альтернативная оценка стоимости основных фондов и рентабельности промышленности КНР в 2009 году // Вопросы статистики. - 2012. - N 4. - С.76-79.

⁷⁷ Хун С. Реформы открытости и развитие китайской экономики // Свободная мысль. - 2011. - N 4. - С.133-146

⁷⁸ Shu yerning o'zida

2.2.6. jadval

Shanghai SE dagi indekslar⁷⁹

	2011	2010	2009
SSE 180 yil eng katta punkt	7149.05	7835.96	8456.56
SSE 180 yil eng kichik punkt	4852.71	5377.66	4098.26
SSE 180 yil yakuni	5009.29	6517.60	7762.92
SSE Composite yil eng katta punkt	3067.46	3306.75	3478.01
SSE Composite yil eng past punkti	2134.02	2319.74	1844.09
SSE Composite yil yakuni	2199.42	2808.08	3277.14

Yuqoridagi jadval orqali XXR ning yirik fond birjasi bo'lmish Shanghai Stock Exchange indekaslaridagi bir qator diqqatga sazovor jihatlarini ko'rib o'tishimz mumkin bo'ldi. Bunda SSE 180 indeksi 2009, 2010 va 2011-yillar yakunida eng katta punkti 8456.56, 7835.96 va 7149.05 ga ega bo'lgan. 2009-yilda SSE 180 da 2010 va 2011-yillarga nisbatan eng yuqori punktni egallagini ko'rish mumkin.⁸⁰

⁷⁹ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

⁸⁰ Shu yerning o'zida

2.2.7. jadval

Shanghai SE listingdagi kompaniyalarning geografik joylashuvi⁸¹

Hudud	Listingdagi kompaniyalar soni	Foiz %	2011-yildagi yangi listinglar	Foiz %
Anhui	29	3.11	0	0.00
Beijing	95	10.20	0	15.38
Fujian	32	3.44	1	2.56
Gansu	11	1.18	1	2.56
Guangdong	39	4.19	0	0.00
Guangxi	12	1.29	1	2.56
Guizhou	9	0.97	0	0.00
Hainan	8	0.86	1	2.56
Hebei	18	1.93	2	5.13
Henan	22	2.36	1	2.56
Heilongjiang	23	2.47	1	2.56
Hubei	36	3.87	1	2.56
Hunan	21	2.26	2	5.13
Jilin	17	1.83	0	0.00
Jiangsu	77	8.27	11	28.21
Jiangxi	16	1.72	0	0.00
Liaoning	27	2.90	0	0.00
Inner Mongolia	16	1.01	1	2.56
Ningxia	4	0.43	0	0.00
Onghai	6	0.64	0	0.00
Shandong	50	5.37	1	2.56
Shanxi	17	1.83	0	0.00
Shaanxi	17	1.83	0	0.00
Shanghai	149	16.00	2	5.13
Sichuan	34	3.65	1	2.56
Tianjin	17	1.83	0	0.00
Tibet	6	0.64	0	0.00
Xinjiang	21	2.26	0	0.00
Yunnan	13	1.40	0	0.00
Zhejiang	73	7.84	0	15.38

⁸¹ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Mazkur jadval orqali biz Sanghai SE listingidagi kompaniyalrning geografik joylashuvini ko'rib o'tishimiz mumkin bo'ladi. Bular ichida eng ko'pi albatta Shanhayning o'zida 149 ta kompaniyalar listingga kiritilgandir. 2011-yil da esa 2 ta yangi kompaniya ro'yxatdan o'tgan. Pekin va Jiangsuda esa 95 va 77 kompaniyalar joylashgan. Ularning umumiy listingdagi ulushi 10.20 % va 8.27 % ga tengdir. Qolaversa, 2011-yilda Jiangsuda yana yangi 11 ta kompaniya Shanghai SE listingidan joy oldi. Zhejiang, Shandong va Guangdongda joylashgan kompaniyalar soni esa 73, 50 va 39 taga tengdir.⁸²

Hubei, Sichuan, Fujian va Liaoningda joylashgan va SSE listingidagi kompaniyalar soni esa 2011-yilda 36, 34, 32 va 27 taga yetdi. Ularning SSE listingdagi hududiy ulushi esa 3.87%, 3.65%, 3.44% va 2.90% ni tashkil etdi.

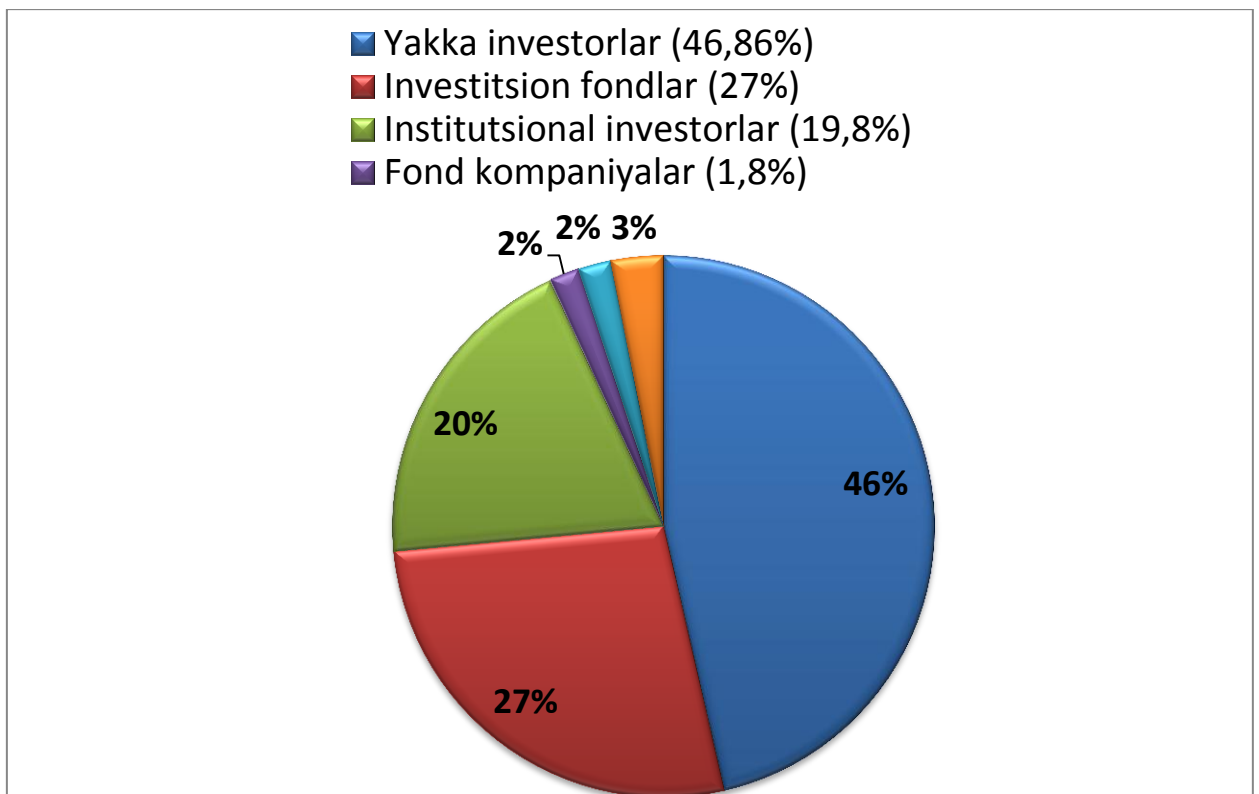
Shu bilan bir qatorda, Shanghai SE listingidagi eng kam Tibet, Onghai va Ningxia hududlarida 6, 6 va 4 ta kompaniyalar joylashganligini ham e'tirof etish joiz bo'ladi.⁸³

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda shuni aytish mumkinki, Shanghai SE listingidagi kompaniyalrning eng ko'p qismi shak-shubhasiz Shanhay shahrining o'zida joylashgan. Chunki aynan Shanhay butun Xitoy Xalq Respublikasining yirik moliya markazlaridan biri hisoblanadi. Bu yerning infratuzilmasi ham aynan moliya operatsiyalarini amalga oshirish uchun qulayligi bilan ajralib turadi.

Qolaversa, 2011-yil yakuniga kelib Shanghai SE listingida Jiangsu kompaniyalarining qariyb 11 tasi ro'yxatdan o'tganligi ham e'tiborni o'ziga qaratadi. Aynan mana shu hududning hukumat tomonidan sanoatlashtirish maqsadida ko'maklashayotganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Mazkur Jiangsu hududiga ham investitsiyalarning kirib kelishini ham kuzatishimiz mumkin bo'ladi.

⁸² Селищев А.А., Ли Фань. Трансформация международной денежной системы и место юаня в ней // Тенденции развития экономического и образовательного пространства: мировой опыт, инновации, Российские особенности. Сборник научных трудов / Под ред. Грековой Г.И. - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. - 0,25 п.л (авт. 0,13).

⁸³ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

2.2.4. diagramma. XXR fond bozorlaridagi aksiyadorlar turlari (%)⁸⁴

Yuqoridagi diagrammadan biz Xitoy Xalq Respublikasi fond bozorlaridagi aksiyadorlarning turlarini taxlil etishimiz mumkin bo'ladi. Fond birjalairda eng katta ulushni shak-shubhasiz yakka investorlar umumiy ulushning qariyb 46.86% bilan egallab turibdilar. Keyingi o'rinlarda esa 27% va 19.8% ulushlar bilan investitsion fondlar va institutsional investorlar egallab turibdi. Ularning ulushlari yakka investorlarga nisbatan kamroq dir.⁸⁵

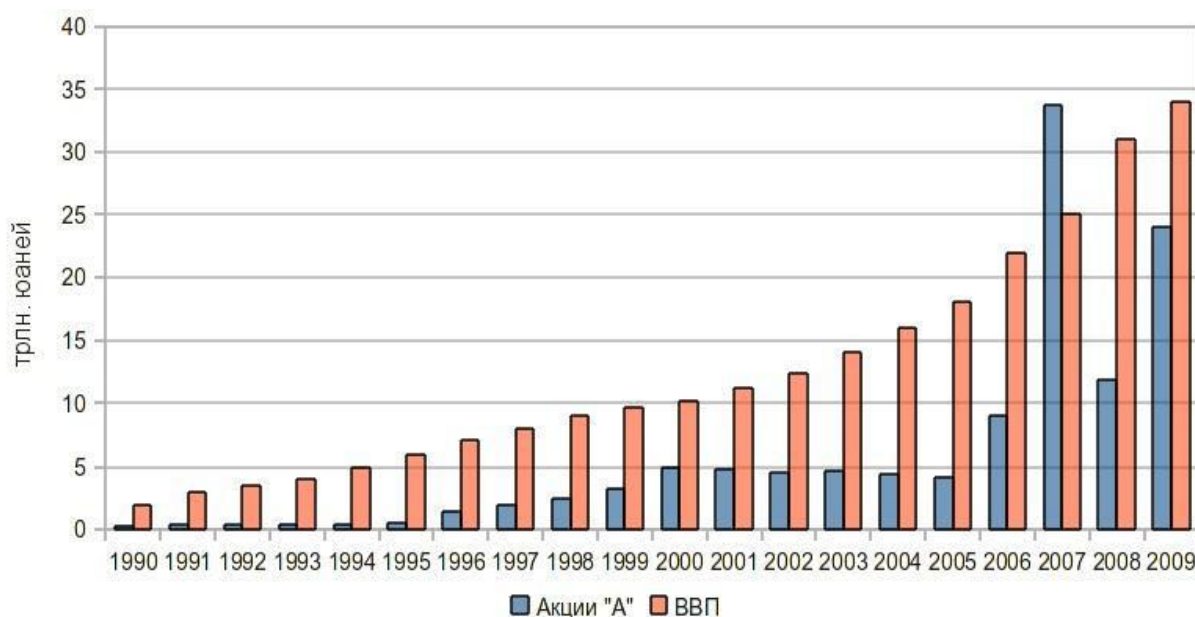
Qolaversa, XXR fond birjalarida qolgan aksiyadorlarga nisbatan juda kam ulushga ega bo'lgan 3 guruhiga sug'urta kompaniyalar, fond kompaniyalsr va malakali moliya –institusional investorlar 3.14%, 2.01% va 1.8% ulush bilan fond birjalarida qatnashib kelmoqdalar.⁸⁶

⁸⁴ Manbaa: «Ежегодный статистический сборник Китая «2009». Изд-во китайской статистики. – Пекин, 2010

*QFII-Qualified Financial Institutional Investor.

⁸⁵ Хун С. Реформы открытости и развитие китайской экономики // Свободная мысль. - 2011. - N 4. - С.133-146.

⁸⁶ Shu yerning o'zida

2.2.5. gistogramma. XXRda A toifa aksiya kapitalizatsiyasi va YAIM 1990 va 2009 yillar. (trln. yuan)⁸⁷

Mazkur gistogramma orqali Xitoy Xalq Respublikasidagi A toifa aksiyalar kapitalizatsiyasi va YAIM 1990 va 2009 yillar oralig'idagi o'zgarish tendensiyasini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. 1990-yilning boshlarida A toifa aksiyalar kapitalizatsiyasi 1 trln. yuanga ham yetmaganini YAIMni esa 2.5 trln. yuan atrofida bo'lganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. 2000-yilga kelibgina A toifa aksiyalarning kapitalizatsiyasi 5 trln. yuanni tashkil etganda YAIM 10 trln. yuan atrofida bo'lgan. 2007-yilga kelib A toifa aksiyalar eng katta ko'rsatkichni 33 trln. yuan kapitalizatsiyani ko'rsatdi. Bu yilda YAIM esa 2 trln. yuan bo'lgan. 2008-yilga kelib esa Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitda A toifa aksiyalari kapitalizatsiyasi sezilarli darajada 13 trln yuangacha tushib ketdi. YAIM esa jadal o'sishda davom etganini alohida e'tirof etish kerak bo'ladi. 2009-yilga kelib esa A toifa aksiyalar kapitalizatsiya qiymati 23 trln. yuan atrofida, YAIM esa 34 trln. yaungacha yetdi.⁸⁸

⁸⁷ Манбаа: «Ежегодный статистический сборник Китая (2009 год)». Изд-во китайской статистики. – Пекин, 2010

⁸⁸ Shu yerning o'zida

2.2.8. jadval

XXR fond bozorlari 2005-2009-yillar mobaynida⁸⁹

Bozordagi	2005	2006	2007	2008	2009
kompaniyalar (A va B turdagi aksiyalar)	1381	1434	1550	1625	1718
Bozordagi kompaniyalar soni (B turdagi aksiyalar)	109	109	109	109	108
Kompaniyalar soni(H turdagi aksiyalar)	122	143	148	153	159
Umumiy aksiyalar soni (100 mln dona)	7629,51	14926,35	22417	24523	26163
Aylanmadagi aksiyalar(100 mln dona)	2914,77	5637,78	10332	12579	19760
Aksiyalarning umumiy qiymati(100 mln yuan)	32430,28	89403,89	327141	121366	243939
Aksiyalarning aylanmadagi qiymati (100 mln yuan)	10630,51	25003,64	93064	45214	151259
Aksiyalar savdosi (100 mln dona)	6623,73	16145,23	3640376	24131,38	51106,99
Aksiyalar savdosi (100 mln yuan)	31664,78	90468,89	460556	267113	535987
Shanghai birja indeksi(yopilishida)	1161,06	2675,47	5262	1820,81	3277,14
Shenzhen birjasi	278,75	550,59	1447	553,3	1201,34

⁸⁹ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

indeksi(yopilishida)					
Investorlarning ochgan hisob raqamlari(10 ming)	7336,07	7854	13887	15198,01	17150
Bozordagi o'rtacha daromad %					
Shanhgai	16,33	33,3	59,24	14,86	29,00
Shenzhen	16,36	32,72	69,74	16,72	46,00
O'rtacha aylanma %					
Shanghai	274,37	541,12	927,19	395,76	499,00
Shenzhen	316,43	609,38	987,42	503,46	793,00
Mahalliy qarzlar qiymati (100 mln yuan)	7042	8883,3	23139,1	8558,2	17927
Chiqarilgan davlat obligatsiyaalar hajmi (100 mln yuan)	2046,5	3938,3	5059	8435,4	15864
Savdodagi obligatsiyalar (100 mln yuan)	28367,85	18279,32	20667,21	28884,94	40059
Moliya fondlari soni	218	301	346	439	557
Moliya fondlari hajmi(100 mln yuan)	4714,18	6020,67	22339,80	25741,79	24536
Fyuchers savdolari umumiy hajmi (10 ming dona)	32287,41	44950,82	72846,08	136395,97	215752
Fyuchers savdolarining umumiy hajmi (100 mln yuan)	134463,38	210063,37	409740,77	498177,25	1305143

2005-2009-yilalr mobaynida Xitoy Xalq Respublikasi fond bozorlarida ko'plab o'zgarish xarakteriga ega bo'lganligini ya'ni sekin-asta rivojlanishini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Xususan, fond bozorlaridagi kompaniyalar (A va B turdagi aksiyalar) soni 2005, 2006, 2007, 2008 va 2009-yillarda 1381, 1434, 1550, 1625 va 1718 taga yetgani ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Bulardan B turdagi aksiyalar 2005, 2006, 2007 va 2008-yillarda o'zgarishsiz 109 bo'lgan, 2009-yilga kelib 108 taga tushib qolgan. Qolaversa, H turdagi aksiyalr esa, 2005, 2006, 2007, 2008 va 2009-yillarda 122, 143, 148, 153 va 159 ta bilan o'sish tendensiyasini ko'rsatgan.⁹⁰

Umumiy aksiyalar sonining 2005, 2006, 2007, 2008 va 2009-yillar mobaynida 7629.51, 14925.35, 22417, 24523 va 26163 (100 mln dona) ni tashkil etdi. Ayniqsa aksiyalarning umumiy soning keskin ya'ni ikki bravar ortishi 2006-yilda kuzatildi. Shu bilan bir qatorda 2007-yildan 2009 –yilga qadar esa aksiyalar soni o'rtacha o'sishda davom eta boshladi.⁹¹

Shu bilan bir qatorda, Shanghai birja indeksi yopilishida 2005, 2006, 2007, 2008 va 2009-yillarda 1161.06, 2675.47, 5262, 1820.81 va 3277.14 punktlarni ko'rsatgan. 2008-yilda keskin indeksning pasayishiga aynan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sabab bo'lgan. Shenzhen birjasi indeksi yopilishida esa 2005, 2006, 2007, 2008 va 2009-yillarda 278.75, 550.59, 1447, 553.3 va 1201.34 punktni tashkil etgan.⁹²

Moliya fondlari soni esa 2005, 2006, 2007, 2008 va 2009-yillarda inqirozga qaramasdan o'sishda davom etib 218, 301, 346, 439 va 557 tani tashkil etgan.

XXR fond bozorining o'sishi asosan davlatdagi yetakchi kompaniyalar va banklarning birlamchi aksiyalarini joylashtirishni rag'batlantiradi. Shanghai va Gonkongdagi IPO CITIC Bank xorijiy va milliy sarmoyadorlarning katta qiziqishi borligini tasdiqladi. 2010-yilning yanvar-martning ikki oyida oyida Shanghai va

⁹⁰ Селищев А. А. Структурные изменения в экономике Санкт-Петербурга //Актуальные проблемы экономической теории и экономической политики. 5-я межвузовская научная конференция/ под ред. Павловой И. П. - СПб.: Изд-во Международного банковского института, 2003. — 0,12 п.л.

⁹¹ Селищев А. А. (Selishchev Alexey/阿龙) 俄罗斯证券市场研究——基于有效市场理论视角的分析 (Исследование фондового рынка России – анализ на основе теории эффективного рынка). / Монография - Китай, Пекин: Изд-во Народного университета, 2010, (на китайском языке). - 4,5 п.л.

⁹² Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Shenzhenda 4.78mln. yangi brokerlik hisoblari ochilgan bo'lsa, aprel oyining o'zida ya'ni bir oyning ichida bu ko'rstakich 4.5 mln. ni tashkil etgani SSE fond bozoriga qiziqish kattaligidan dalolat beradi.

Umuman olganda, 2010-yilning oxirlarida XXRdagi yetakchi neftgaz va neftkimyo kompaniyalari o'zning aksiyalarini SSEga ochiq savdoga qo'yganligini alohida e'tirof etish joizdir. China Petroleum&Chemical Corp., China National Petroleum Corp. va China National Offshore Oil Corp. lar aksiyalarni chiqarish orqali har biri \$3mlrd. ga yaqin daromad olish imkoniyati tug'ildi. Aynan ana shu neft va gaz kompaniyalari SSE listingida yetakchi o'rinlarni egallab kelmoqda. Shu bilan bir qatorda mazkur kompaniyalar bilan bir qatorda ICBC, Bank of China va Agricultural Bank of Chinalar ham SSE listingida katta ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga birinchi o'ntalikdan joy egallaadilar. Bu esa o'z navbatida, nafaqat Shanhayda balki butun Xitoyda banklar va neft va gaz kompaniylarning barqaror rivojlanayotganligidan dalolat beradi desak to'g'ri bo'ladi.⁹³

⁹³ Селищев А.А., Ли Фань. Трансформация международной денежной системы и место юаня в ней // Тенденции развития экономического и образовательного пространства: мировой опыт, инновации, Российские особенности. Сборник научных трудов / Под ред. Грековой Г.И. - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. - 0,25 п.л (авт. 0,13).

3-BOB. GLOBALASHUV JARAYONIDA XITOIY FOND BOZORINING XALQARO FOND BOZORLARIGA INTEGRATSIYALASHUVI

3.1. Shanhay fond birjasining rivojlanish istiqbollari

Shanhay Xitoydagi aksiyalarni, ularning savdosi va almashinuviga guvoh bo'lgan birinchi shahar hisoblanadi. Shanhaydagi ilk aksiyalar savdosi 1860-yillar borib taqaladi. 1891-yilga kelib, Shanhayda primitiv qimmatli qog'ozlar byurosi tashkil etiladi. 1930-yilga kelib esa Shanhay Uzoq Sharqning moliyaviy markaziga aylandi va chet el va mahalliy investorlar diqqatini o'ziga jalb eta boshladi. Savdo veksellaridan aksep va diskont bo'yicha o'tqazilgan eksperimentlar, birinchi marotaba 1980 yilda Shanxayda, 1982 yilda - Chunsin, Shenyan va Xebey provinsiyalarida, 1985 yilda esa butun mamlakat bo'ylab amalga oshirildi⁹⁴

Shanxayda 1987 yildan boshlab, muomaladagi katta nominalli depozit sertifikatlari bilan operatsiyalar amalga oshirilmoqda. Ular minimal 10 ming yuandan - maksimal 1 mln. yuangacha bo'lgan tezkor operatsiyalar hisoblanadi. 1990-yil 26-noyabrga kelib Shanhay Fond Birjasi (Shanghai Stock Exchange SSE) rasmiy ochildi va shu yilning 19-dekabrda o'zining rasmiy faoliyatini boshladi⁹⁵

Shanhay fond birjasining (SSE) rasmiy tashkil etilganidan so'ng bor-yo'g'i uch yil ichida, ya'ni 1992-1994 yillarda, Xitoy qimmatli qog'ozlar emissiyasining yig'indisi 400 mlrd.yuandan oshib ketdi va u 1981- 1991 yillardagi 261 mlrd.yu. dan - 663,7 mlrd.yu. ga yetdi hamda mamlakat YaMM ning 14,78% ni tashkil etdi⁹⁶

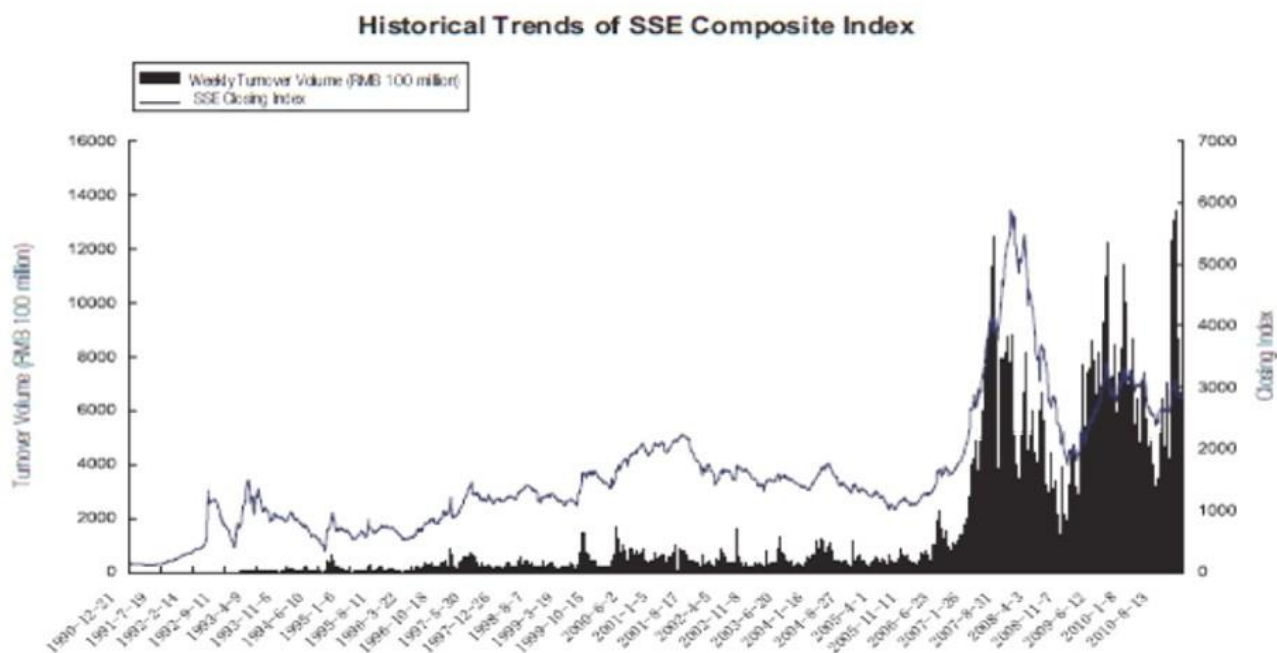
Ikki o'n yillikning tez sur'atlar bilan rivojlanishi natijasida SSE o'zining rivojlanishidagi yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Yildan-yilga o'zining

⁹⁴ Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов– 2010. – №2 (62). – С. 125 – 128

⁹⁵ Селищев А.А., Тхун Вэй. Финансовая политика администрации местного самоуправления в условиях мирового финансового кризиса (на Примере Китая) // Национальная экономика в условиях глобализации: бизнес и общество в противостоянии кризису: Коллективная монография /под ред. А.Я. Линькова — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2009.-С. 201

96 Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.186

fundamental sharoitlarini va izchil nazoratni yaxshilab bordi. Shu bilan bir qatorda o'zining texnologik yutuqlariga ham ega bo'la boshladi. Dunyoning eng so'nggi savdo sistemasi (NGTS) joriy etibgina qolmay, global yirik savdo markazini tashkillashtirdi. Shu bilan bir qatorda, SSEda real vaqt savdo monitoring ham yaratildi.

3.1.1.grafik. SSE Composite tarixiy o'sish dinamikasi.⁹⁷

Yuqoridagi grafikdan ko'rinib turibdigi, 1990-2007 yillar oralig'ida SSE trendlari sekin-asta o'sib borgan va o'rtacha punkti 2000 (RMB 100 mln)ni tashkil etgan. Shu bilan bir qatorda , 1990-2007 yillar oralig'idagi eng yuqori ko'rstakich 2001-yilda qayd etilgan. Shundan so'ng esa 2008-yildagi eng katta 6000 (RMB 100 mln) punktni tashkil etdi. 2008-2010 yillar davomida trendlar xatto 2000 (RMB 100mln) punktgacha tushib ketti, bunga asosiy sabab Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi edi.

⁹⁷ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

3.1.1. jadval**SSE Composite da eng katta 10 ta o'sish sur'artlari(% da)⁹⁸**

O'rin	O'sish(%)	Sana	Indeks
1	105.269	1992-5-21	1266.490
2	33.457	1994-8-1	445.640
3	30.987	1995-5-18	763.510
4	29.904	1992-11-25	571.630
5	21.371	1994-8-5	683.040
6	20.889	1994-8-3	522.980
7	18.981	1994-8-10	739.560
8	16.436	1993-6-2	1081.200
9	15.522	1992-12-11	722.280
10	13.632	1992-11-30	724.600

3.1.2. jadval**SSE Composite da eng katta 10 ta pasayish sur'atlari⁹⁹**

O'rin	Pasayish(%)	Sana	Indeks
1	-16.394	1995-5-23	750.300
2	-13.076	1993-12-20	783.790
3	-12.675	1994-8-9	621.580
4	-11.751	1993-3-22	1036.920
5	-11.177	1992-10-27	450.280
6	-10.710	1994-10-5	706.420
7	-10.636	1994-10-13	635.390
8	-10.460	1993-3-1	1199.730
9	-10.443	1992-8-11	863.410
10	-10.301	1993-5-24	1026.130

⁹⁸ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

⁹⁹ Shu yerning o'zida

Yuqoridagi ikki jadvallardan ko'rishimiz mumkinki, SSE Composite indeksining eng katta o'sish va eng katta pasayish sur'atlarini ko'rishimiz mumkin.

1992.5.21 da eng katta o'sish sur'ati 105.269% da 1266.490 punktini ko'rishimiz mumkin. 1995.5.23 da esa eng katta pasayish sur'atini -16.394% da 760.300 punktini kuzatishimiz mumkin. Mazkur ikki o'sish va pasayish % SSE tarixida eng katta hisoblanadi.¹⁰⁰

Shu bilan birga, har ikkala jadvaldan shuni ko'rishimiz mumkinki mazkur katta spekulyativ ko'rsatkichlarning barchasi 1992-1995 yillar oralig'ida yuz bergan. SSE tarixidagi mazkur katta sakrash va pasayishlar bevosita fond birjasiga ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Chunki, fond birjasidagi aksiyalarning bahosiga har qanday axborot ta'sir o'tkazadi. Agarda aksiyalar bahosi ko'tarilsa bu mazkur aksiyalarni sotib olayotganidan dalolat beradi. Garchi aksiyalar bahosi tusha boshlasa, unda hamma aksiyalarni sota boshlaganidan dalolat beradi.

1990-2010 yillar mobaynida ko'rishimiz mumkinki yildan-yilga SSE Composite listingidagi kompaniyalar soni oshib bormoqda. 1990-yilda 8 ta bo'lsa, 2000-yilda 572 ta va 2010-yilga kelib 894 taga yetdi. Mazkur sonlarning o'zi shundan dalolat beradiki SSE dagi kompaniyalar soni va salmog'i oshib bormoqda. Shu bilan bir qatorda, bozordagi korxonalarning kapital miqdori ham 12.34(RMB 100 mln) dan 179007.24 (RMB 100mln) gacha oshdi. Bu esa SSE bozorida kapital aylanmasining yildan-yilga oshib borayotgani bilan bir qatorda investorlarni qiziqtirib kelayotganidan dalolat beradi. Bunga bir misol tariqasida U.Buffetning Xitoy neft va gaz kompaniyalarining qimmatli qog'ozlarini sotib olishini keltishimiz mumkin bo'ladi.¹⁰¹

Mazkur jadvaldan biz yana shuni ko'rishimiz mumkinki, SSE dagi kotirovkalar mavqei va o'rnini oshib borayotganini ko'rishimiz mumkin. 1990-2000 yillar mobaynida SSE listingidan o'tgan korxonalar soni o'rtacha 71.5 marttaga oshgan. 1990-2010 yillar oralig'ida esa 111.75 martta oshgani yuqoridagi keltirilgan so'zlarni dalili hisoblanadi.

¹⁰⁰ Цинь Сюаньжень. Тенденции развития современной мировой экономики и Китай // Пробл. теории и практики управления. - 2001. - N 3. - С.13-17.

¹⁰¹ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Shu bilan bir qatorda, SSE Composite da 2007-yilda jami fond birjasi capital qiymati 269838.87 (RMB 100mln) ni tashkil etdi va bu 1990-2010 yillar oralig'idagi eng katta ko'rsatkich bo'ldi. Birjadagi jami kapital 2008-yil yakuniga ko'ra 97251.91 (RMB 100mln) ni tashkil etdi. Mazkur pasayish tendensiyasi Jahon miliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy salbiy sabablaridan biri bo'lib qoldi. Chinki barcha investorlar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini sotuvga qo'ya boshladilar shu asnoda talab ba taklif qonuniga asosan SSE Composite indeksi bir necha punktga tushib ketdi. Bu esa zanjirga o'xshab barcha kapital sig'imini kamayishiga olib keldi.¹⁰²

2010-yil 31-dekabr holatiga ko'ra jami SSE savdo qiymati 30.4 trillion RMB ga dunyo bo'yicha 3-o'rinni egalladi. Kunlik savdo qiymati esa o'rtacha 125.7 mlrd RMB tashkil etdi. Bu borada Dunyoda 4-o'rinni qo'lga kiritdi.¹⁰³

Shanhay fond birjasining tarkibiy tuzilishi

Qimmatli qog'ozlarning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular o'z navbatida: birinchidan, oladigan daromadiga qarab; ikkinchidan, emitentning xususiyatiga qarab; uchinchidan, muddatiga va joyidagi vazifalariga qarab quyidagilarga bo'linadi:

1.Qarzli va investisiyali qimmatli qog'ozlar (dolgovie). Qarzli - obligatsiyalarning hamma turlari; veksellar, zakotlar. Investisiyali - aksiyalarning barcha turlari;

2.G'aznali, ya'ni Moliya vazirligi tomonidan markaziy hukumat nomidan chiqariladigan qimmatli qog'ozlar o'z navbatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Munisipal va kommunal - mahalliy hokimiyat organlari va munisipal mulkka qarashli bo'lgan korxonalarning qimmatli qog'ozlari;

¹⁰² Селищев А.А., Ли Фань. Трансформация международной денежной системы и место юаня в ней // Тенденции развития экономического и образовательного пространства: мировой опыт, инновации, Российские особенности. Сборник научных трудов / Под ред. Грековой Г.И. - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. - 0,25 п.л (авт. 0,13).

¹⁰³ Manbaa: Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

- Korporatsiyalar va moliya institutlarining qimmatli qog'ozlari. Bunda, ochiq turdagi hissadorlik jamiyati maqomiga ega bo'lgan yuridik shaxsning qimmatli qog'ozlari. Ularga aksiyalar va obligatsiyalar, imzo chekish huquqiga egalik, opsiyonlar, varrantlar kiradi;

- banklarning qimmatli qog'ozlari: depozit sertifikatlar, cheklar, zakot varaqlari va boshqalar;

- tadbirkorlarning qimmatli qog'ozlari - tijorat vekselleri, fyuchers kontraktlari va boshqalar hisoblanadi¹⁰⁴

Shanhay fond birjasi SSE listingida 4 kategoriya bo'yicha bo'linadi: qimmatli qog'ozlar, obligatsiyalar, fondlar(funds) va kafolatlar(warrants).

Qimmatli qog'ozlar esa o'z navbatida 2 guruhga : SSE A Share toifa aksiyalar va SSE B Share toifa aksiyalar.

Obligatsiyalar SSE da g'aznachilik (T-bonds), mahalliy hokimiyat va korporativ yoki umumiy (corporate) obligatsiyalar ostida savdo qilinadi.

Shu bilan birga fondlar (Exchange Traded Fund-ETF) va kafolatlar (warrants) ham SSE savdo maydonlarida ishtirok etadilar¹⁰⁵

Shanhay fond birjasi qimmatli qog'ozlar indeksi tarkibi:

SSE Composite birjada listing qilinuvchi barcha aksiyalar

SSE 180-180 "zangori fishkalar"

SSE A Share "A " kategoriyali aksiyalar

SSE B Share "B" kategoriyali aksiyalar

SSE Funds birjada sotiladigan, yopiq fondlar aksiyasi¹⁰⁶

Xitoy ichki bozorida eng keng tarqalgan aksiyalar - bu "A" kategoriyali aksiyalardir. Bu aksiyalar nafaqat xitoy fuqarolari , balki xorijiy investorlar ham sotib olish huquqiga ega edilar.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Zhang Mingli, Hui Lui. People's Republic of China// Government Bond Market Development in Asia, p.171-172

¹⁰⁵ Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - N 6. - С.65-74.

¹⁰⁶ Рубцов Б.Б. Современные фондовые рынки: Учеб. пособие.—М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.

¹⁰⁷ Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.189

3.1.3. jadval

SSE da eng yirik 24 ta kompaniyalar listingi¹⁰⁸

O'rin	Nomi	Kod	Bozordagi kapital(RMB 10.000)	Bozor kapitalidagi %
1	Petrochina	601867	18167657.31	10.15
2	ICBC	601398	111183188.54	6.21
3	Agricultural Bank of China	601288	78806818.77	4.40
4	Bank of China	601988	63151544.44	3.53
5	China petroleum&Chemical	600028	56357164.06	3.15
6	China Life	601628	44354118.90	2.48
7	China Shenhua	601088	40749354.79	2.28
8	Ping An Insurance	601318	26880476.52	1.50
9	China Merchants Bank	600036	22630313.66	1.26
10	Pudong Development Bank	600000	17778193.14	0.99
11	Kweichou Moutai	600519	17358369.60	0.97
12	Bank of communications	601328	16296056.67	0.91
13	Everbright securities	601818	16012176.84	0.89
14	Industrial Bank	601166	14411843.77	0.81
15	China Pacific Insurance	601601	14396543.00	0.80
16	Citic Bank	601998	13981559.33	0.78
17	SAC Motor	600104	13667875.04	0.76
18	QTC Securities	600030	12521638.06	0.70
19	Yangze Power	600900	12490500.00	0.70
20	Daqin Railway	601006	11625830.95	0.66

¹⁰⁸ Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

Yuqoridagi jadvalga ko'ra 2011-yilga kelib kapitalizatsiya qiymatiga ko'ra 1- o'rinda PetroChina, 2-o'rinda ICBC va 3-o'rinda Agricultural Bank of China egallaganini guvohi bo'lamiz. Ularning bozordagi jami kapital hajmi 18167657.31 , 111183188.54 va 78806818.77 (RMB 10.000) lar bilan SSE da yetakchilikni qo'ldan bermay kelmoqdalar. Qolaversa, PetroChina ning jami bozordagi kapital hajmi 10.15% ni tashkil etgami ham mazkur neft kompaniyasining mavqei va o'rni kattaligini belgilab bermoqda.¹⁰⁹

Keyingi o'rinlarda esa Bank of China va China Petroleum&Chemical bozordagi kapital hajmi 63151544.44 va 56357164.06 (RMB 10.000) lar bilan 4 va 5 o'rinlarda. Mazkur beshlikka agar nazar tashlasak, shuni ko'rishimiz mumkinki bu guruhga neft va gaz kompaniyalari bilan birga banklar yetakchilik qilayaotganiga guvohi bo'lamiz. Bu esa o'z navbatda, Xitoyda faoliyat olib borayotgan bank va neft sohalarining butun Shanhaydagi yetakchi orinlarda ekanligidan dalolat beradi.¹¹⁰

Qolgan o'rinlarda esa China Life, China Shenhua, Ping An Insurance, China Merchants Bank, Pudong Development Bank va Citic Banklarni ko'rishimiz mumkin. Ularning bozordagi kapital hajmlari 44354118.90, 40749354.79 ,26880476.52, 22630313.66, 17778193.14 va 13981559.33 (RMB 10.000) ni tashkil etdi.¹¹¹

Shu bilan bir qatorda yuqoridagi jadvalning so'nggi 22, 23 va 24 o'rinlarda China Unicom, Minsheng Bank va Baoshan Iron&Steel bozordagi kapital hajmi 11340179.07, 11338976.40 va 11190198.73 (RMB 10.000) bilan SSE da qimmatli qog'ozlari bilan ishtirok etib kelmoqdalar.¹¹²

Umuman olganda, Shanhay fond birjasining dunyodagi mavqei kundan-kunga ortmoqda. SSE listingidagi kompaniyalar ro'yhati bilan birga kompaniyalarning moliyaviy ko'rstakichlari parallel ravishda oshmoqda.

¹⁰⁹ Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2010.-B.193

¹¹⁰ Fact book 2012 SSE. www.sse.com.cn/info/statistics/2013/stock-exchange.html

¹¹¹ Shu yerning o'zida

¹¹² Manbaa: WFE 2012 Highlihts. www.wfe.org/info/statistics/2013/stock-exchange.html

3.2. Xitoy Xalq Respublikasi fond birjalarining rivojlanish xususiyatlarini O'zbekistonda tadbiq etish imkoniyatlari

O'zbekiston moliya bozori muntazam ravishda takomillashib, uning ishtirokchilari doirasi kengaymoqda, operatsiyalar turlari ko'payib bormoqda. O'zbekiston Respublikasidagi qimmatli qog'ozlar bozori bozor iqtisodiyoti tizimining moliyaviy mexanizmi bo'lib, aholi va tadbirkorlik subyektlarining bo'sh mablag'larini aylanishiga keng imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasi rivojlangan bozor munosabatlariga kirib borar ekan. Moliya bozorlari haqidagi bilimlarga ega bo'lishining hayotiy muhimligi ortib bormoqda. Moliya bozorini yanada chuqurroq o'rganish mamlakatimizda fond birjalari rivojlanishi va ularning xalqaro miqyosda o'zining mustahkam o'rniga ega bo'lishi uchun imkoniyat yaratadi. Shu o'rinda ham ayanan Xitoy Xalq Respublikasi fond birjalarining jahon miqyosida o'zining mustahkam o'rniga ega ekanligini va barqaror sur'atlarda rivojlanish xususiyatlari bilan butun olamni lol qoldirayotgani inobatga olgan holda mazkur mamlakat yutuqlarini atroflicha o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Avvalombor Xitoy Xalq Respublikasi (XXR) fond birjalarining rasmiy faoliyat olib borishi 1990-yilarga borib taqaladi. Mamlakatdagi qimmatli qog'ozlar bozorining institutsional jihatdan shakllanishida yetarlicha rag'batlantiruvchi rolni Shanxay (1990y.) va Shenchjendagi (1991y.) qimmatli qog'ozlar birjasining rasmiy tarzda ochilishi o'ynadi. Bor-yo'g'i uch yil ichida, ya'ni 1992-1994 yillarda, Xitoy qimmatli qog'ozlar emissiyasining yig'indisi 400 mlrd.yuandan oshib ketdi va u 1981- 1991 yillardagi 261 mlrd.yu. dan - 663,7 mlrd.yu. ga yetdi hamda mamlakat YaMM ning 14,78% ni tashkil etdi¹¹³

XXR fond bozori 2010 yil iyun oyida dunyoning eng katta savdo maydonlarining uchtaligiga kirdi, may oxirida Shanghai va Shenzhen fond bozorining umumiy bozor qiymati 20.96trln. yuan(\$3.07 trln.) ni tashkil etdi.

¹¹³ Sadibekova B.D. Xitoy Iqtisodiyoti.-T:Toshkent, 2011.-B.188

Xorijiy ekspertlar fikricha, Xitoy fond bozori 2030-yilga kelib eng yirik savdo maydoniga aylanadi. Yaqin 20 yil ichida rivojlanayotgan iqtisodiyoti bilan davlatdagi kompaniyalarning aksiyalari qiymati 5 barobar o'sadi va \$80 trln. ni tashkil etadi¹¹⁴

Birgina Gonkong fond birjasi kapitalizatsiya qiyimati 1.54 trln. \$, savdo hajmi esa 464.273 \$ni 2007-yilning o'zida ko'rsatganligi uning jahon bozorida o'z o'rniga ega ekanligidan dalolat beradi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda aynan XXR fond birjalari rivojlanish xususiyatlarini bizning mamalakatimizga mos keladigan tomonlarini tadbqiq etish maqsadga muvofiqligini belgilab beradi.¹¹⁵

XXR fond birjalari hududiy bo'linishiga qarab 3taga bo'linadi, bular:

- Shanxay fond birjasi (Shanghai Stock Exchange)
- Gonkong fond birjasi (Hong Kong Stock Exchange)
- Shenjen fond birjasi (Shenzhen Stock Exchange)

Aynan moliya markazlarini mana shunday ravishda bo'linishi bir qator qulayliklarni olib kelishi mumkin bo'ladi.

O'zbekistonda esa hozirgi kunda Toshkent shahrida "Toshkent" Respublikasi fond birjasi (RFB) faoliyat olib boradi. Shu nuqtai nazardan O'zbekistonda ham moliya markazlarini ko'paytirish maqsadida erkin iqtisodiy zonalarda ham fond birjalarini tashkil etilishi moliyaviy operatsiyalarning yanada qulay bo'lishini ta'minlashda imkon yaratadi.

Qolaversa, aynan XXR fond birjalari listingida asosan tijorat banklari va sug'urta kompaniyalar aksiyalari savdo-sotiqda ishtirok etadi. "Toshkent"RFB da ham aynan tijorat banklari aksiyalari hozirgi kunda yetakchilik qilmoqda. Bu esa, ikki mamlakatning o'xshash tomonlaridan biri hisoblanadi. "Toshkent"RFB keyingi rivojlanish tendensiyalarini ham aynan XXR tajribasidan o'rganish kerakligi taqozo etadi.

2009-yil oktyabr oyida Shenzhen fond bozorida (Shenzhen Stock Exchange) amerika elektron birjasi NASDAQ tipidagi yangi savdo maydoni tashkil

¹¹⁴ Груздев А. "Финансовые платформы" местных правительств и их роль в кредитном буме в Китае (2009-2010 гг.) // Вопросы экономики. - 2011. - N 11. - С.122-132.

¹¹⁵ Бергер Я. Посткризисный Китай в глобальной экономике // Свободная мысль. - 2010. - N 8. - С.27-42

etilganligini keltirib o'tish mumkin. Bu asosan keyingi avlod yuqori texnologiyali xitoy kompaniyalari uchun mo'ljallangandi¹¹⁶.

Aynan yuqoridagi xususiyatni ham bevosita "Toshkent" RFBda tadbqiq etish jarayonini atroflicha ko'rib chiqish, mamlakatimiz fond birjalarining rivojlanishi uchun yana bir oldinga qo'yilgan qadam sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqa tarafdin yana bir xususiyat namoyon bo'ladiki, bunda XXR fond birjalarida ikkilamchi bozorning rivojlanish xususiyatlarini O'zRFBda ham tadbqiq etish rivojlanish sari qadam bo'ladi. Chunki, respublikamizning hozirgi qimmatli qog'ozlar bozorida birlamchi emissiyalar ustunlik qilmoqda. Ikkilamchi fond bozori rivojlanishi, avvalo, qimmatli qog'ozlar likvidligi past bo'lganligi tufayli qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Likvidlikni oshirish uchun bozorning tashkil etilishini takomillashtirish, qimmatli qog'ozlarning muomala qilishi va ularga xizmat ko'rsatish tizimida chiqim va xatarlarni kamaytirishga yordam berish, bozorning axborot jihatidan ochiqqligini kuchaytirish lozim bo'ladi.

Umuman olganda, "Toshkent" RFBning ish standartlarini qabul qilingan xalqaro standartlarga yaqinlashishini ta'minlash, fond bozorining asosiy tuzilmalari: birja, depozitariy, hisob-kitob kliring tashkilotlari o'rtasida avtomatlashtirilgan hamkorlikning tizmini yaratish lozimidir. Chunki, barcha turdagi qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishi orqaligina barqaror rivojlangan iqtisodiyotga erishishimiz mumkin bo'ladi.

¹¹⁶ Бергер Я. Экономика Китая : о трудностях мнимых и реальных // Свободная мысль. - 2011. - N 9. - С.81-92.

XULOSA

XXRda fond bozorlarining ochilishi, xususan Shanhay fond birjasi (1990y.), jahon iqtisodiyotiga qadam qo'yishning yana bir bosqichi bo'lib hizmat qildi. XXRning tashqi dunyoga ochiqlik siyosatini tutganidan so'ng, juda ko'p yutuqlarga erisha oldi. O'z navbatida fond bozorlarining ochilish jarayoni ham shakllana bordi. Davlatda yangi avlod korxonalari paydo bo'la boshladi va ularning qimmatli qog'ozlari ichki va tashqi bozorlarda qadrlana boshlanishi bilan bir qatorda mavqei ham osha bordi. Mazkur korxonalar katta obro'ga ega, bizneslari o'z navbatida diversifikatsiya qilingan va shu bilan birga jahon bozorlariga tanilganligi bilan mashhur hisoblanadi. Jahon bozoriga yaqinlashgani sari, ya'ni integratsiyalashuv va globallashuv jarayonlari kuchaya borishi sababli qimmatli qog'ozlar ichki bozori ham erkinlasha boradi va fond kapitallarining erkin harakati yuzaga keladi¹¹⁷

Xitoy Xalq Respublikasida fond bozorlarining ochilishi jahon bozoriga chiqishning yana bir bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Fond bozorlarining ochilish mazmuni quyidagi uch holatda o'z aksini topadi:

-birja moliyaviy kapitalini baynalminallashtirish, ya'ni qimmatli qog'ozlarning milliy bozorda xalqaro va xorijiy moliyaviy tuzilmalar tomonidan emissiya qilinishi, shu bilan birga qimmatli qog'ozlarni milliy moliyaviy tuzilmalar tomonidan xalqaro bozorda emissiya qilinishidir.

-fond quyilmalarini baynalminallashtirish, ya'ni xorijiy sarmoyadorlarga o'z omonatlarini qimmatli qog'oz sifatida qo'yish va milliy sarmoyadorlarga xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olishidir.

-fond tuzilmalarini va biznesini baynalminallashtirish, ya'ni fond operatsiyalarini bajaruvchi xorijiy kompaniyalarning milliy bozorga chiqishidir.

Qimmatli qog'ozlar milliy bozorining xorijiy sarmoyadorlarga ochiqligi uni baynalminallashtirish yo'lidan ketishi bilan birga milliy bozorning hajmini

¹¹⁷ Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов– 2010. – №2 (62). – С. 125 – 128 – 0,3 п.л.

o'sishini ta'minlashi orqali aylanma ko'rsatkichlarini yaxshilaydi. Shanhay fond bozorining subyektlari soni oshishi bilan birga birja, sarmoyadorlar va tartibga soluvchi organlar o'rtasidagi muloqot jarayoni yaxshilanmoqda. Biroq intensiv o'sib borayotgan transchegaraviy moliyaviy oqimlar va ayirboshlash operatsiyalari o'z navbatida xalqaro to'lov balansiga, milliy valyutaning barqarorligiga, moliyaviy nazoratga beqaror moliyaviy sharoitda o'zining salbiy oqibatlarini ko'rsatmasdan qolmaydi. Shuning uchun ham fond bozorlarining ochilishi bu butun iqtisodiyotning o'sishini ta'minlamaydi.

Biroq ekspertlar xitoy kompaniyalarning aksiya qiymatlarining tez sur'atda o'sib borishi, SSE fond bozorini sezilarli qizidirib yuborishi mumkinligini ta'kidlashmoqda. Xitoy hukumati ilgari ham spekulyativ investitsion oqimlarga qarshi choralar ko'rishni ta'kidlab o'tgan. Ammo 2010-yilning fevral oyida bu sohadagi rasmiy e'lon fond bozorlaridan kapitalning chiqib ketishiga olib keldi bu ko'rsatkich- 9% tashkil etgan edi. Shunga qaramay ikki oy ichida Shanghai va Shenzhendagi aksiyalar 40%ga qimmatlashdi. Xitoy hukumatiga yangi kompaniyalar aksiyalarini birjaga chiqarish hali ham foydalidir. Bundan tashqari Pekin vaziyatni qo'lida ushlab turganligiga ishonadi va kerak bo'lsa sarmoyadorlarning qiziqqonligi sovitishi ham mumkin¹¹⁸

Qolaversa, birjalarda va savdo maydonlarida erkin ishlatilayotgan aksionerlik kapital bozori milliy iqtisodiyotning tuzilmasini, rivojlanish darajasi va muhim tomonlarini o'zida aks ettiradi. Rivojlanayotgan iqtisodiyotli davlatlarda kapitallashgan kompaniyalar moliyaviy ko'rsatkichlari rivojlangan davlatlarnikadan oshib ketadi. Shanhay fond bozoriga keladigan bo'lsak, uning dunyodagi mavqei kundan-kunga ortmoqda. SSE listingidagi kompaniyalar ro'yhati bilan birga kompaniyalarning moliyaviy ko'rsatkichlari parallel ravishda oshmoqda. Mazkur Shanhay fond birjalaridagi ijobiy tendensiya esa, o'z navbatida XXR moliyaviy rivojlanishi va barqarorligini ta'minlashida yetakchi o'rinni egallamoqda. Shuning uchun ham mazkur moliyaviy markaz hukumat tomonida qo'llab quvatlanib kelmoqda.

¹¹⁸ Визитей Е. Китай: мифы и реальность // Финанс. - 2011. - N 22. - С.11-10.

Yildan-yilga Xitoy fond birjalarining rivoji uchun katta e'tibor qaratmoqda. Bunga 2009-yil oktyabr oyida Shenzhen fond bozrida amerika elektron birjasi NASDAQ tipidagi yangi savdo maydoni tashkil etilganligini keltirib o'tish mumkin. Bu asosan keyingi avlod yuqori texnologiyali xitoy kompaniyalari uchun mo'ljallangandi¹¹⁹

Shu bilan birga ChinaProning axborot berishicha, XXR fond bozori 2010 yil iyun oyida dunyoning eng katta savdo maydonlarining uchtaligiga kirdi, may oxirida Shanghai va Shenzhen fond bozorining umumiy bozor qiymati 20.96trln. yuan(\$3.07 trln.) ni tashkil etdi. Xorijiy ekspertlar fikricha, Xitoy fond bozori 2030-yilga kelib eng yirik savdo maydoniga aylanadi. Yaqin 20 yil ichida rivojlanayotgan iqtisodiyoti bilan davlatdagi kompaniyalarning aksiyalari qiymati 5 barobar o'sadi va \$80 trln. ni tashkil etadi¹²⁰

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, birjalarda va savdo maydonlarida erkin ishlatilayotgan aksionerlik kapital bozori milliy iqtisodiyotning tuzilmasini, rivojlanish darajasi va muhim tomonlarini o'zida aks ettiradi.

XXR aksiya bozorlarining kapitallashtirilishi 2030-yilga kelib \$41 trln. tashkil etilishi kutilmoqda. Hozir esa bu ko'rsatkich \$5 trln. atrofida. AQSh da esa bu ko'rsatkich 20 yildan keyin \$34 trln. gacha ko'tarilishi kutilmoqda.¹²¹

Umuman olganda shuni ta'kidlash lozimki, XXRda milliy iqtisodiyotning baynalminallashtirishi va marketing darajasini oshirishi natijasida fond bozorlarining ochilishi bilan birga rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

¹¹⁹ Бергер Я. Экономика Китая : о трудностях мнимых и реальных // Свободная мысль. - 2011. - N 9. - С.81-92.

¹²⁰ Груздев А. "Финансовые платформы" местных правительств и их роль в кредитном буме в Китае (2009-2010 гг.) // Вопросы экономики. - 2011. - N 11. - С.122-132.

¹²¹ Shu yerning o'zida

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlari:

- 1.1. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993
- 1.2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т., “Ўзбекистон”, 1995, 18-бет.
- 1.3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Асарлар, 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.– 76-бет
- 1.4. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Асарлар, 11-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 77-бет.
- 1.5. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
- 1.6. Каримов И.А. Асосий вазифамиз –ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.
- 1.7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. – 120 б.

2. Monografiyalar, kitoblar, maqolalar

- 2.1. Абрамов В.Л. Мировая экономика: Учебное пособие. – 3-е издательство, перераб. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К°”, 2006.
- 2.2. Адвокушин Е.Ф. Теоретические основы экономической реформы в КНР. - Москва, из-во ВЗПИ, 2004. - 215 с.
1. 2.3. Арановская М. Лесные угодья Поднебесной // Финанс. - 2011. - N 14. - С.58-59.

- 2.4. Бергер Я. Фондовый рынок КНР / Я.Бергер, В.Михеев // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - N 6. - С.65-74.
- 2.5. Бергер Я. Инновации по-китайски / Материал подготовил И.Прусс // Знание - сила. - 2010. - N 10. - С.81-87.
- 2.6. Бергер Я. Посткризисный Китай в глобальной экономике // Свободная мысль. - 2010. - N 8. - С.27-42.
- 2.7. Богомолов О. Секреты китайской экономической кухни / О.Богомолов, Л.Кондрашова // Независимая газ. - 1999. - 19 янв. - С.13.
- 2.8. Завадский М. Спад на фоне роста. //Эксперт, №32, 2009. С. 34.
- 2.9. Илларионов А. Секрет китайского экономического "чуда" // Вопр. экономики. - 1998. - N 4. - С.14-26.
- 2.10. Клавдиенко В. Экономика Китая: инновационное "озеленение" // Пробл. теории и практики управл. - 2012. - N 4. - С.16-24.
- 2.11. Китай: Угрозы, риски, вызовы развитию / под ред. Михеева В. - М.: Моск. центр Карнеги: Изд-во Р.Элинина, 2005. - 647с.
- 2.12. Куликов С. Административная реформа в Китае // Бизнес для всех. - 2004. - Янв. (N 2). - С.11.
- 2.13. Ли Фэнлинь. О специфике реформ в Китайской Народной Республике // Новая и новейшая история. - 1996. - N 6. - С.3-8.
- 2.14. Ли Цзинвэнь. Перспективы экономического развития Китая в XXI веке // Пробл. прогнозирования. - 2001. - N 4. - С.17-24.
- 2.15. Михеев В. Экономика Китая: новые горизонты // Экономист. - 2002. - N 5. - С.72-83.
- 2.16. Мяо Хуашоу. Использование иностранного капитала в Китае // Пробл. теории и практики управления. - 2001. - N 1. - С.10-17.
- 2.17. Потапов М. КНР // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2002. - N 8. - С.61-69.
- 2.18. Рубцов Б.Б. Современные фондовые рынки: Учеб. пособие.—М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.
- 2.19. Садыбекова Б.Д. Хитой иқтисодиёти. —Т., 2010.

2.20. Салицкий А.И. Китай в новой структуре мировой экономики / А.И.Салицкий,

2.21. Селищев А. А. Современное развитие рынка ценных бумаг Китая // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов— 2010. – №2 (62). – С. 125 – 128 – 0,3 п.л.

2.22. Селищев А.А. Присоединение к ВТО как инструмент интеграции России в мировую экономику // Настоящее и будущее России: взгляд молодых экономистов: Тезисы докладов научно-практической конференции 30 мая 2002 года / под. Ред. Б.Б. Коваленко — СПб.: Изд-во Института управления и экономики, 2002. - стр. 18 — 0,1 п.л.

2.23. Селищев А. А. Структурные изменения в экономике Санкт-Петербурга //Актуальные проблемы экономической теории и экономической политики. 5-я межвузовская научная конференция/ под ред. Павловой И. П. - СПб.: Изд-во Международного банковского института, 2003. — 0,12 п.л.

2.24. Селищев А. А. Роль китайского фондового рынка в становлении инновационной экономики // Становление и развитие современной инновационной экономики России: Материалы всероссийской научной конференции с международным участием 21-22 апреля 2008 года /Под. ред. Г. И. Грековой - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2008. — 0,1 п.л.

2.25. Селищев А. А. (Selishchev Alexey/阿龙) 俄罗斯证券市场研究——基于有效市场理论视角的分析(Исследование фондового рынка России – анализ на основе теории эффективного рынка). / Монография - Китай, Пекин: Изд-во Народного университета, 2010, (на китайском языке). - 4,5 п.л.

2.26. Селищев А.А., Ли Фань. Трансформация международной денежной системы и место юаня в ней // Тенденции развития экономического и образовательного пространства: мировой опыт, инновации, Российские особенности. Сборник научных трудов / Под ред. Грековой Г.И. - Великий Новгород: Изд-во НГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. - 0,25 п.л (авт. 0,13).

- 2.27. Тажельдинов К. «Экономика Китая . Современные аспекты», 1997 г.
- 2.28. Тинтин Ф. Энергетический фактор во внешней политике КНР // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2011. - N 8. - С.87-90.
- 2.29. Титаренко М. Китай подводит итоги и заглядывает в будущее // Год планеты. 2000. - М., 2000. - С.513-517.
- 2.30. Титаренко М. Модернизация Китая: вызовы времени // Азия и Африка сегодня. - 2001. - N 11. - С.2-6.
- 2.31. Титаренко М. Постепенное создание многоукладной экономики - фактор успеха реформ в Китае // Пробл. теории и практики упр. - 2000. - N 6. - С.16-21.
- 2.32. Томберг Р. Основные черты энергетической стратегии КНР // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2011. - N 3. - С.63-68.
- 2.33. Тьюлз Р., Бредли Э., Тьюлз Т. Фондовый рынок. 6-е изд.: Пер. с англ.—М.: ИНФРА-М, 2000.
- 2.34. Ханин Г.И. Альтернативная оценка стоимости основных фондов и рентабельности промышленности КНР в 2009 году // Вопросы статистики. - 2012. - N 4. - С.76-79.
- 2.35. Хун С. Реформы открытости и развитие китайской экономики // Свободная мысль. - 2011. - N 4. - С.133-146.
- 2.36. Цветков. Куда Китай путь держит. //МЭиМО, №2, 2004.
- 2.37. Цинчжэн Чжао. Пятьдесят лет по пути к славе и успехам // Общество и экономика. - 1999. - N 9. - С.9-12.
- 2.38. Цинь Сюаньжень. Тенденции развития современной мировой экономики и Китай // Пробл. теории и практики управления. - 2001. - N 3. - С.13-17.
- 2.39.Цыпин И.С., Веснин В.Р. Мировая экономика: Учебник. - М.: ТК Велби, Изд-во Поспект, 2006.
- 2.40.Швандар К.В. Прямые иностранные инвестиции в странах BRIC. //Банковское дело, №02, 2008. С.46,47.

2.41.Энрю Берг и Энн Кригер. Что будет означать вступление в члены ВТО для Китая и его торговых партнеров? //Финансы и развитие, №3, выпуск 39, 2002. с. 10.

3. Statistik to'plamlar va ma'lumotnomalar

3.1. Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил статистик ахборотномаси. – Т.: 2011. – 117 б.

3.2. Ўзбекистон иқтисодиёти: Статистик ва таҳлилий шарҳ. Йиллик нашр, 2012. Т.: 2003. – 92 б.

3.3. Экономика Узбекистана: аналитический обзор за 2011 год. Т.: 2012. - №4. – 108 с.

3.4. Экономика Узбекистана: аналитический обзор за 2009 год. Т.: 2010. - №8. – 128 с.

3.5. Population Reference Bureau. Washington 2012.

3.6. Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил статистик ахборотномаси. Т.: 2010. – 97 б.

4. Internet resurslar

4.1.http://www.prostobankir.com.ua/mezhhbankovskiy_biznes/stati/kitay_sekret_y_voshodyaschego_mirovogo_lidera_chast_2

4.2.http://www.russian.xinhuanet.com/russian/200901/15/content_800925.htm

4.3.<http://russian.people.com.cn/31518/651556.html>

4.4.<http://www.promved.ru/articles/article.phtml?id=167&nomer=9>

4.5.http://russian.china.org.cn/business/txt/2009/05/08/content_17742902.htm

4.6.www.chinadaily.com

4.7.China's trade performance // The US-China Business Council.
www.uschina.org/info/chops/2006/foreign-trade.html

4.8.<http://www.export.by/?act=news&mode=view&id=6006>

4.9.<http://www.uofaweb.ualberta.ca/chinainstitute/nav03.cfm?nav03=62570&nav02=58139&nav01=57272>

4.10.<http://russian.dbw.cn/system/2009/04/28/000128352.shtml>.